

Europæiseringer i middelalderen og nyere tid

EN KOMPARATIV ANALYSE MED NORDEN I FOKUS

AF

GUNNER LIND

»Europæisering« har i en del år været et centralt begreb i middelalderforskningen, også i Norden. Et krystallisationspunkt for synteser og en overskrift for sammenligninger og samleværker, især når perioden ca. 800-1350 bliver behandlet.¹ Det kan godt vække tanker hos en, der har nyere tid som sit primære arbejdsfelt. Integrationen i Europa har nemlig også været fremhævet som et vigtigt træk ved Nordens historie i 1600-tallet.² Denne artikel er et forsøg på at diskutere indholdet af begrebet europæisering gennem en sammenligning af udviklingen i middelalderen og i nyere tid (i min definition perioden ca. 1500-1800).

Det er ikke min hensigt at indlede et underholdende slagsmål mellem elskere af den ene eller den anden periode. Jeg finder at europæisering er et frugtbart og dækkende begreb for en række vel dokumenterede og vigtige processer i middelalderens historie,³ men at det samme kan siges om nyere tid. Med andre ord: »the Moment of Europeanisation«⁴ er en kimære, som det er håbløst at lede efter. Et argument for det er forskernes villighed til at placere europæiseringens afgøren-

¹ Se f.eks. *Norden og Europa i middelalderen. Rapporter til Det 24. Nordiske Historikermøde 1*, red. af Per Ingesman og Thomas Lindkvist, (Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie 47, Århus, 2001.) Denne artikels udgangspunkt er mit bidrag til denne session ved historikermødet. Tak til ph.d.-studerende Mia Münster-Schwendsen for kritik.

² Bl.a. er det hovedtesen i Göran Rystad, *Europe and Scandinavia. Aspects of the Process of Integration in the 17th Century* (Lund, 1983). Om den økonomiske integration af Norden i Europa i nyere tid se John P. Maarbjerger, *Scandinavia in the European World-Economy ca. 1570-1624* (New York, 1995).

³ En glimrende argumentation i Robert Bartlett, *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350* (London, 1993), især s. 269-91.

⁴ Nils Blomkvist, »Culture Clash or Compromise? The Medieval Europeanisation process of the Baltic Rim Region (1100-1400 AD). Problems for an International Study,« i *Culture Clash or Compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100-1400 AD* red. af N. Blomkvist (Acta Visbyensia XI, Visby, 1998): 9-36, citat s. 30.

de fase i netop *deres* periode. Det gælder ikke bare i Norden, men også når andre regioner, eller hele verdensdelen, er i fokus.⁵ Når europæiseringen således gang på gang »finder sted«, er det nærliggende at konkludere at europæiseringsprocessen strakte sig på begge sider af det vante skel mellem de historiske perioder.

Hvad er da europæisering? Blandt historikere er der tre udbredte anvendelser af begrebet: (1) Eksport af kulturmønstre (fra militærtaktik til billedkunst) enten fra Syd- og Vesteuropa til Nord- og Østeuropa eller fra Europa til Asien, Amerika og Afrika. Stort set synonymt med »vestliggørelse« (»westernization«). (2) Øget interaktion mellem Europas stater og økonomiske regioner, specielt (3) de europæiske fællesskaber og deres påvirkning af de enkelte stater fra 1950'erne og frem.⁶ Begrebet bruges altså både til at beskrive homogenisering og dannelse af integrerede institutioner, og både til at beskrive symmetriske og asymmetriske processer. Både en »rykken sammen« mellem parter, der derved kommer til at danne en europæisk helhed; og processer der starter med en stærk asymmetri mellem to områder, et der allerede er europæisk og et der er ved at blive det. Og begrebet bruges inden for alle felter af historien: fra teknologi til litteratur, fra handel til politik.

Når begrebet europæisering dækker så meget er der en indlysende pointe i at sammenligne aspekter af processen. En sammenligning af udviklingen før og efter 1500 må sigte mod at karakterisere processens forskellige faser. En sådan eksplicit komparation rejser tre hovedspørgsmål. For det første kan man spørge om fortsættelsen på den middelalderlige historie: Hvad skete der efter 1500 på de felter hvor man før sporede en europæisering? Og blev nye områder berørt af processen? For det andet kan man spørge om metaprocesserne: Udviklingen af et begreb om Europa og af en europæisk identitet. Og for det tredje kan man spørge om de metodiske muligheder for en konklusion: Hvordan sammenligner man makrohistoriske konstruktioner som to faser af en årtusindlang europæisering, der i sig selv er en abstraktion? Det er disse spørgsmål, jeg vil tage op i det følgende.

⁵ Nordiske eksempler: Sture Linnér, *Europas födelse* (Stockholm, 1991) taler om en proces fra antikken til ca. 1000; Carl Fredrik Hallencreutz, *När Sverige blev europeiskt. Till frågan om Sveriges Kristnande* (Stockholm, 1993) behandler ca. 800-1200; antologien *Culture Clash or Compromise?* har fokus på titlens periode. Se desuden note 2 ovf.

⁶ Dette mønster tegner sig ved en søgning på begrebet i *Historical Abstracts*. Bemærk dog at østeuropaforskernes gængse indskrænkning til »vesteuropæiseringen« i nyere tid definerer begrebet anderledes end gængs i Norden, hvor kristningen ses som en europæiseringsproces. Se f.eks. *Zwischen Christianisierung und Europäisierung. Beiträge zur Geschichte Osteuropas in Mittelalter und früher Neuzeit*, red. af Eckhard Hübner, Ekkehard Klug & Jan Kusber (Stuttgart, 1998).

Sider af europæisk fællesskab

Som sagt har man ment at se europæisering overalt. I det følgende vil jeg forsøge at sammenligne udviklingen i middelalderen og nyere tid inden for nogle udvalgte sektorer. Udgangspunktet vil være de temaer der blev taget op i middelalderforskernes rapport, men jeg vil føje et enkelt til, nemlig handelen.

Kirken

Middelalderens kirke er den organisation som har været nærmest ved at danne en fælles ramme om Europa. Om hele Europa før det store skisma delte den østlige og vestlige kirke, og om Vesteuropa derefter. Det er velkendt at kirken kun delvist var i stand til at praktisere sine idealer om koordination og central styring, selv i Vesten. Til gengæld afsatte den et stadig tykkere lag af fælles kulturelle former. De genkommende bevægelser for reform i kirken demonstrerede at den »vesterlandske kristenhed« hang sammen. De var i stand til at gøre sig bemærkede i alle regioner; og hver fælles bevægelse var med til at øge det fælles præg. De nyere munkeordener, fra cistercienserne og frem, arbejdede hårdt for at holde fast ved et organisatorisk fællesskab, der omspandt alle brødre og søstre.⁷ Vatikanets arkiver viser hvordan Rom fungerede som et centrum der aktivt blev opsøgt af de troende, selv fra det geografisk fjerne Norden.⁸ Det er kirkens opbygning og aktivitet der mere end noget andet har dannet grundlag for forestillingen om middelalderen som en europæiseringens tidsalder.

Som bekendt var nyere tid præget af kirkelig splittelse. Teologisk blev den vestlige kristenhed delt i katolikker, lutheranere, zwinglianere, calvinister. Organisatorisk var splittelsen endnu dybere. De protestantiske kirker organiserede sig inden for de enkelte staters grænser, eller de var regulære statskirker, som i Norden. Den katolske kirke fik mere klarhed og ensartethed på det teologiske og liturgiske felt i kølvandet på Tridentinerkonciliet; men organisatorisk var nyere tid nationalkirkernes tidsalder, også på den katolske side. Fyrsternes kontrol med kirkens personale, beslutninger og finanser havde ikke været ringe i middelalderen. Nu blev den mægtig styrket. Demonstrativt for eksempel i Frankrig. Den religiøse fred under Henri 4. førte til at kongen af Frankrig fik fuld kontrol med episkopatet og kirkens forsamlinger. Kirke og stat blev

⁷ Leif Grane, *Kirken i den europæiske middelalder* (København, 1999). Om afgrænsningen af »den middelalderlige, vesterlandske civilisation« som »den vesterlandske kristenhed«, s. 11-15.

⁸ Per Ingesman, »Nådens og retfærdighedens kilde. Brugen af pavemagten i nordisk senmiddelalder«, *Norden og Europa i middelalderen*, 130-173.

sammenflettet fra Versailles ned til det mindste landsogn med kongemagten som den dominerende part. Subtlt styrkedes fyrstens magt i Spanien, de katolske kongers rige. Her skaffede kongerne sig ikke bare magt over episkopatet, men over selve Inkquisitionen – det teologisk orienterede redskab til opretholdelse af den kristne læres renhed – gennem pavelige privilegier (1478). Inkquisitionen blev forvandlet til et halvt statsligt organ. Det stærkeste symbol på Roms svaghed i nyere tid er nok Jesuitterordenens opløsning i 1773 under pres fra de katolske fyrster. Teologisk set passede intet bedre til den fornyede kirke end en munkeorden hvis medlemmer skyldte paven absolut lydighed. Men i praksis var der kun rum for ordenen, så længe den blev accepteret af de fyrster som kirken var afhængig af. Den høje grad af styring fra Rom, der præger vore dages katolske kirke, er hverken et produkt af middelalderen eller af modreformationen, men af tiden efter staternes sekularisering.⁹

På adskillige planer kan man altså tale om en af-europæisering af den kristne kirke i nyere tid. Et institutionelt fællesskab fortyndes eller forsvinder. Det er markant i Norden og synligt overalt. Men ser man på kristendom som livsform, møder man i alle de strengt afgrænsede, kirkelige kasser den strømning som tyske forskere har benævnt *konfessionaliseringen*.¹⁰ I hver eneste kirke arbejdede man for ensretning af liturgien. For en bedre, eksamineret teologisk lærdom i gejstligheden. For udbredelse af teologisk skoling i form af en kristelig børnelærdom, også til lægfolket. For klarere sognegrænser, vel vedligeholdte kirker, bedre disciplin i livsførelsen, øget respekt for Guds bud. Med enkelte undtagelser – som fasten og munkelivet – var det de samme fromhedsformer der udspreddes, og med små undtagelser den samme kristne dogmatik. Der skete en »kirkeliggørelse« af det folkelige kristenliv overalt, og indholdet var i stort omfang det samme. Ikke kun fordi alle kirkerne byggede på det samme fundament fra fortiden. Nye kirkelige strømninger

⁹ Om den katolske kirke og dens forhold til staterne se R. Po-Chia Hsia, *The World of Catholic Renewal 1540-1770* (Cambridge, 1999), kap. 3-4, 6-7; John McManners, *Church and Society in Eighteenth-Century France* 1-2 (Oxford, 1999); Austin Gough, *Paris and Rome. The Gallican Church and the Ultramontane Campaign 1848-1853* (Oxford, 1986); Karl-Egon Lönne, *Politischer Katholizismus im 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt, 1986).

¹⁰ Begrebet er først udformet af Wolfgang Reinhard (»Gegenreformation als Modernisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters«, *Archiv für Reformationsgeschichte* 68 (1977): 226-52 og Heinz Schilling (*Konfessionskonflikt und Staatsbildung* (Gütersloh, 1981).) En god indgang er *Die katholische Konfessionalisierung* red. af Wolfgang Reinhard und Heinz Schilling (Gütersloh, 1995) og *Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland* red. af Hans-Christoph Rublack (Gütersloh, 1992). En opsummering af forskningen med betoning af at det fælles langt overskyggede kirkernes særpræg: Reinhard s. 417-51 i *Die katholische Konfessionalisierung*.

fortsatte med at forplante sig ud over Europa, også hen over konfessionsgrænserne, når blot de ikke var i udtrykkelig modsætning til de få, dogmatiske punkter, der definerede disse grænser. Et godt eksempel på nordisk grund er den popularitet som opbyggelige skrifter med katolsk og calvinsk ophav nød i Danmark og Norge. Når man slettede afslørende referencer fra titelblad og dedikationer kunne de bruges til andagt og opbyggelse præcis som var de skrevet af gode lutheranere.¹¹ Organisatorisk blev kirken splittet i selvstændige enheder; men inden for hver af disse enheder foregik der i høj grad det samme. De regionale forskelle i det praktiske kristenliv var snarere mindre, ikke større, end de havde været i den gamle kirkes tid, hvor det formelle fællesskab havde dækket over store forskelle i praksis.

Universiteterne

Gennem middelalderen var universitetsuddannelse for nordboer pr. definition en europæisering. Universiteterne måtte opsøges uden for Nordens grænser. Universitetsrejserne blev i gennemsnit kortere, efterhånden som Paris og Bologna blev kopieret flere og flere steder. Rejserne til fjerne lærdomscentre hørte dog ikke op, heller ikke efter at både Sverige og Danmark havde fået egne universiteter i 1470'erne.

Ud fra tallet på kendte magistre kan man skønne at højst 1000 nordboer søgte ud for at studere i løbet af 1200-tallet, Pariser-universitetets glansperiode. Antallet synes at stige langsomt århundrede for århundrede, men der kan ikke gives nogen tal. En ekstraordinær forskningsindsats gør det muligt at sige ret nøjagtigt hvor mange fra Norden der studerede i udlandet efter reformationen. Fra Sverige søgte knap 1900 ud i løbet af 1600-tallet. De danske og norske tal foreligger fordelt på andre tidsrum. Omregner man tallet for perioden 1536-1660 svarer det til 2700 på ét århundrede. For perioden 1663-1813 er tallet over 2000 pr. århundrede. Rejserne til fremmede universiteter kulminerede altså ikke i middelalderen, men i 1600-tallet. Efter at de nordiske riger havde fået deres egne universiteter og efter kirkens splittelse. Rejserne blev også efter 1700 ved med at være mere hyppige end i middelalderen. Relativt, som andel af alle der havde studeret, blev der dog færre med fremmed uddannelse. Før etableringen af de nordiske universiteter var andelen jo 100 procent. I deres første tid, hvor de indskrev under 50 om året, må den udenlandske andel stadig have været stor – vel en fjerde-

¹¹ Charlotte Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* bd. 2 (København, 2001) s. 742, 746.

del eller halvdelen. Men allerede først i 1600-tallet indskrives der 150-200 om året i København og noget lignende i Uppsala, seks til otte gange flere end i udlandet. Udenlandske studier blev en overbygning på hjemlig uddannelse oftere end et alternativ.

Søgningen til udenlandske universiteter stagnerede ikke alene på grund af den hjemlige konkurrence, men også fordi magthaverne ændrede holdning. I Danmark-Norge blev det 1697 forbudt de der havde læst ved fremmede universiteter, at undervise eller prædike uden »testimoniis og attestatis fra Københavns Universitet«. ¹² I 1743 blev der stillet krav om to års studie i København før udenlandsrejsen blev påbegyndt. ¹³ Det ømmeste punkt var den lutherske tros renhed. I det ene-vældige Danmark-Norge anes også politisk-ideologiske betænkkeligheder. Nogle kritiserede desuden rejserne i det fremmede ud fra et uddannelsespolitisk standpunkt. De gav for ringe udbytte i forhold til hvor dyre de var. ¹⁴

Bruddene er mindre skarpe end i kirken, men udviklingen har ligheder. Institutioner der er fælles for hele Europa, eller i det mindste søges fra store dele af Europa, mister relativt set terræn til regionale institutioner med en klar tilknytning til bestemte magthavere og territorier. Det er ikke en speciel nordisk tendens, men kan spores overalt, og det er en accelererende tendens, som først kulminerer med 18- og 1900-tallets ideologisk nationale uddannelsessystemer. Bagved ligger i noget omfang en bevidst bestræbelse for autonomi i stil med udviklingen i kirken, og i høj grad afledt af udviklingen i kirken. Især fremmes tendensen dog af den stadig stærkere konkurrence fra lokale læreanstalter som ikke er grundlagt med henblik på autonomi, men med henblik på en mere rigelig forsyning af lærde mænd.

De lokale universiteter er imidlertid endnu mere end de lokale kirker kloner af hinanden. De samme internationale akademiske stjerners værker læses overalt, og de lokale stjerner som taler fra katedrene, er påvirkede af de samme strømninger. De nye universiteter starter alle på det samme aristoteliske grundlag, og modificerer det i løbet af 16- og 1700-tallet i de samme retninger: anatomisk baseret medicin, Tycho, Galileis og Newtons astronomi, Newtons, Leibniz' og Eulers matematik, Descartes' rationalisme, den naturretlige tilgang til jura, samfund og historie, Linnés biologi og så videre. Selv når det gælder pædagogik, sty-

¹² Forordning af 23. november 1697. Jacob Henric Schou, *Chronologisk Register* 1, anden udg. (København, 1795) s. 744.

¹³ Vello Helk, *Dansk-norske studierejser 1661-1813* (Odense, 1991) bd. 1, s. 296.

¹⁴ F.eks. Frederik 4. Birgit Bjerre Jensen, *Udnævnelsesretten i enevældens magtpolitiske system 1660-1730* (København, 1987), s. 266.

reformer og publicering ændres universiteterne af de samme strømninger over hele Europa.¹⁵

To mekanismer gjorde denne ensretning mulig. Den ene var cirkulationen af bøger. Menneskers vandring til fælles institutioner blev erstattet af udveksling af information i et netværk af skrift. Den anden var rejsevirksomheden hos en mindre gruppe akademikere, nemlig den elite som skulle blive den næste generations skribenter og undervisere. Ensartetheden opstod imidlertid ikke, bare fordi den var mulig. Bag den lå flere forhold hvis fællesnævner var konkurrence. For det første konkurrencen mellem ideer om status som sandhed. Den foregik tværs gennem det akademiske netværk, og det gik hurtigere end i middelalderen, ikke langsommere. Hvis en lærd mand skulle hævde sig lokalt som kender af sandheden måtte han orientere sig internationalt, og i stigende grad orientere sig om nye strømninger. For det andet konkurrencen mellem institutioner om prestige og studenter. Den havde som konsekvens at universiteterne, som andre konkurrerende firmaer, imiterede hinanden i en stadig jagt på den bedst mulige praksis. Staterne støttede og opmuntrede denne konkurrence, ja deltog som aktive partnere ved at bakke op bag lærde selskaber og videnskabelige ekspeditioner. Deres resultater blev spredt ud over Europa, for formålet var ikke at ophobe en skjult skat af viden. Lærdommen skulle publiceres, gerne prægtigt, og give den hersker, der støttede videnskaben, et *empire de l'esprit*.¹⁶

Jo mere effektivt der blev konkurreret om at skabe lokale institutioner, trække studerende ungdom til dem og hæve institutionernes og deres herskeres glans – jo mere blev disse institutioner europæiske snarere end lokale. Selv de nationalt tænkende mænd som prægede diskursen om uddannelsesrejser ved slutningen af 1700-tallet, var ude af stand til at bryde konkurrencens logik. I Danmark citerede man Tyge Rothes ord fra 1797: »At rejse for at ville kjende andre Landes Fordele, at ville kjende dem for at forskaffe Fædernelandet samme: at rejse for at blive dygtig til at dømme om sine Landsmænds Fejl, og for at finde Midler til at rette samme: det er at rejse som en Borger«. ¹⁷ Patriotens ønske og stræben skulle altså være at lære det fremmede at kende; og når han kendte det skulle han arbejde for at *udslette* sit fædrelands særpræg, så det ikke kom til at sakke agterud. Patrioten var sandest patriot som agent for europæisk fælles civilisation. Nogle få nationale markører

¹⁵ *A History of The University in Europe* bd. 2, red. af Hilde de Ridder-Symoens (Cambridge, 1996), især kap. 1-5, 11-14. Geografiske mønstre: s. 81-105.

¹⁶ Peter Burke, *A Social History of Knowledge. From Gutenberg to Diderot* (Cambridge, 2000) s. 47, 129.

¹⁷ Helk, *Dansk-norske studierejser 1661-1813* bd. 1, s. 302.

var naturligvis undtaget fra ensretning; men selve det at hævde dem var et fælles europæisk ideal, som patrioterne imiterede.

Sproget

Det er konventionelt at modstille det latinske fællessprog i middelalderen med nyere tids opsplitning i nationale sprog. Det konventionelle billede rummer nogen sandhed, men kan dog have behov for modifikationer.

Kendskabet til latin kulminerer ikke i middelalderen, men i nyere tid. Væksten i antallet af universitetsuddannede er en side af det. Søgnin-gen til latinskolerne kan ikke beskrives så eksakt, men steg klart nok også efter 1500. Tilsyneladende var der en stærk vækst i 1500-tallet og en jævn eller ringe stigning i de følgende par århundreder. Antallet af mennesker der kunne *læse* latin, er næppe kulmineret før sent i 1800-tallet, både i Norden og de fleste andre steder i Europa. Inddrager man evnen til aktivt at *bruge* latin, synes latinkyndighedens højdepunkt i Norden at ligge i 1600-tallet. I andre regioner af Europa ligger det muligvis før, men næppe mange steder før 1500.¹⁸

Selv om kendskabet spredtes, led latin en række domænetab. Det vigtigste fandt som bekendt sted i løbet af middelalderen, da latin ophørte med at være det *eneste* skriftsprog. Omkring 1500 er latin kun de gejstliges og lærdes sprog. De bruger det til gengæld ofte, selv om de har fælles modersmål. Og latin er internationalt »andetsprog«, når ingen af parterne kender den andens modersmål. Begge domæner tabes stort set inden 1800, men processen er hverken hurtig eller glidende.¹⁹

Det udvidede kendskab til latin betød at den lærde latinitet længe efter 1500 var et voksende sprogligt domæne. I Danmark holdt de latinske værker deres andel af bogmarkedet gennem 15- og 1600-tallet, selv om antallet af udgivelser voksede stærkt – fra 1580erne til 1690erne blev det femdoblet. Først efter 1700 gik den latinske andel markant ned.²⁰ Disse bøgers primære publikum var rigets egne lærde. Helt til efter 1700 blev der altså læst mere og mere latin i Danmark, og først derefter blev tryk på dansk en endnu større succes. I 1700-tallet hørte selv de lærde op med at bruge latin undtagen i særlige situationer. Dels i forbindelse med de akademiske ritualer, dels i en langsomt faldende

¹⁸ Bo Lindberg, *Europa och latinet* (Stockholm, 1993); Kristian Jensen, *Latinskolens dannelse. Latinundervisningens indhold og formål fra reformationen til enevælden* (København, 1982) s. 204.

¹⁹ Lindberg, *Europa och latinet* s. 52-128.

²⁰ Appel, *Læsning og bogmarked* bd. 2, s. 585.

del af de få værker, der primært var rettet mod et internationalt publikum.²¹ Nu slog en tendens igennem i Norden, som i Italien og Frankrig kunne mærkes allerede i 1500-tallet.

Latin tabte domæne som internationalt andetsprog fordi det fik en seriøs konkurrent, fransk. Her kan fyrsternes traktater danne en målestok. I 1541 sluttede Danmark traktat med Frankrig på latin. Det er den eneste danske traktat fra denne generation der ikke er på dansk, tysk eller nederlandsk; og en af meget få der ikke skrives på én af parternes eget sprog. I 1700-tallet er fransk derimod blevet det internationale diplomatsprog, som bruges i traktater med en lang række magter.²² Den store ændring skete mellem 1650 og 1750. Det danske diplomati skiftede sprog i samme takt som de nederlandske forlæggere. Deres tryk til det internationale marked var i 1630erne omtrent 85 procent latin, 15 procent fransk; men i 1730erne var proportionerne vendt om, og kun få tidsskrifter, selv for et lærd publikum, var latinske.²³

Når det gamle fælles sprog tabte domæner skete der en »af-europæisering«. Den blev imidlertid mere end kompenseret. Fransk fungerede uden tvivl bedre som europæisk andetsprog i 1700-tallet end latin nogen sinde havde gjort. Det var lettere at lære, og det blev i langt højere grad lært af de lavere stænder og af begge køn. Folkesprogenes erobring af den lærde og gejstlige verden blev altså kompenseret af øget kendskab til andre fremmedsprog end latinen.

Den blev også kompenseret af en voldsomt stigende brug af oversættelser. Machiavelli er et godt eksempel på hvordan sproggrænserne fungerede tidligt i nyere tid. Han var en af de første der havde et lærd forfatterskab på et folkesprog. Hovedværkerne blev skrevet mellem 1512 og 1521 og trykt mellem 1521 og 1532. Franske oversættelser kendes fra 1548 og 1553, latinske fra 1560 og 1588. Men kendskab til Machiavelli kan spores i Danmark allerede i 1570 og mødes hos adskillige lærde folk i 1580erne og 1590erne. Hans tankegods sætter præg på danskeres værker både på latin og dansk. I 1600-tallet møder man talrige referencer til ham, og i dette århundredes anden halvdel er florentinerens værker almindelige i danske biblioteker, ofte på originalsproget.²⁴ Dette eksempel synes at vise at brugen af folkesprog nok kunne sinke spredningen

²¹ Latin holdt sig bedst i den udpræget internationale naturvidenskabelige verden. (Bo Lindberg, *De lærdes modersmål* (Göteborg, 1984).)

²² *Danmark-Norges Traktater* udg. af L. Laursen, bd. 1 (København, 1907), traktat med Frankrig s. 409-14; *Danske Traktater 1751-1800* (København, 1882).

²³ Elizabeth L. Eisenstein, *Grub Street Abroad. Aspects of the French Cosmopolitan Press from the Age of Louis XIV to the French Revolution* (Oxford, 1992) s. 39.

²⁴ Harald Ilsøe, »Af Machiavellis historie i Danmark i femhundredåret for hans fødsel« i *Fund og Forskning* 16 (1969): 7-30, cit. s. 12-19.

af værker og tanker med nogle tiår, og at latin var en vigtig brobygger, også efter 1500. Men i det lange løb betød brugen af folkesprog i alle led at europæiske ideer kom ud til et bredere publikum; og værker på folkesprog kunne blive klassikere der stimulerede til at tilegne sig disse sprog.

Latinlæring blev altså til sproglæring. Oversættelse blev en masseaktivitet. Hundrede eller to hundrede år efter Machiavelli sprang mange flere tekster over sproggrænserne, og meget hurtigere, hjulpet frem af den stadigt voksende bogindustri's behov for gode tekster. I 1600-tallet myldrede det frem med internationalt orienterede tidsskrifter, mest på fransk. De rådede over kapacitet til at oversætte og reklamerede med det.²⁵ Mangesprogligheden i dannede kredse var et af 1700-tallets karakteristiske træk, i Norden og i andre regioner. Det har mere end kompenseret for den tilbagegang i fællesskab der var knyttet til latinens domænetab. Tale og skrift bevægede sig hurtigere og i større volumen gennem Europa i nyere tid end i middelalderen.

Vejene blev imidlertid anderledes. Når folkesprogene erobrede funktionelle domæner fra latin blev de vigtigere som kommunikationsrum, som offentligheder. Men de små folkesprog, som de nordiske, var hemmelige rum. Der blev kun relativt sparsomt kommunikeret *ud* af dem. Derfor bevarede latin længere en stærk stilling i små sprogområder.²⁶ De store folkesprog, fransk især, blev til gengæld i stigende grad åbne rum, der blev benyttet af en europæisk offentlighed. Denne – for os så velkendte – hierarkisering mellem sprogene påvirkede hierarkiet mellem byer, lærdomscentre, forlagshuse, individer. Adgangen til en europæisk offentlighed var næppe mere ulig end da latinen dominerede, men den var anderledes fordelt. Skribenter som Bayle, Voltaire og Rousseau savnede social status og institutionel opbakning. Alligevel kunne de blive europæisk kendte, toneangivende skikkelser fordi de i kraft af deres franske modersmål havde adgang til det mest centrale punkt: den parisiske offentlighed. Ideer som etablerede sig her, var sikret hurtig europæisk udbredelse. Dengang latin dominerede, var de hierarkiske toppunkter først og fremmest bestemt af institutioner (kurien, de gamle universiteter, koncilerne osv.). Institutioner var stadig vigtige i nyere tid; men nu dannede sprog, befolkning og markeder også hierarkiske strukturer. Vejen til centrum kunne være snørklet. Bayle, Voltaire og Rousseau nåede de parisiske saloner via forlæggere i Nederlandene og Schweiz. For andre kunne vejen passere lokal berømmelse, oversættel-

²⁵ Eisenstein, *Grub Street Abroad* s. 56.

²⁶ Lindberg, *Europa och latinet* s. 102-113.

ser, måske latin som et hjælpende medium. Men trafikken var travl på de snørklede veje, for der var penge i at hjælpe den frem.²⁷

Det er fristende at se et oprør mod hierarkiet mellem folkesprogene i den bevidste udvikling af lavere rangerende sprog som tysk eller dansk. Ofte sådan at (især) latinske og franske fremmedord skulle erstattes med nyskabte udtryk. Mange satte sig det mål at »vide mit fædreland og dets sprog nogen ære«, som Peder Syv sagde om sit arbejde med at beskrive og standardisere det danske sprog.²⁸ Selv den artikulerede europæer Holberg så det som sin opgave at skrive en *dansk* litteratur og polere sproget, og kritiserede »den væmmelse mange af vore landsmænd have for fædrenelandets sprog og sæder, hvorover oprigtige patrioter inderligen græmme sig.«²⁹ Disse mænd, og mange andre i Norden og i Tyskland, satte sig et mål der var gennemfarvet af patriotisk følelse. Konkret arbejdede de imidlertid på at bringe det lokale sprog op på højeste europæiske niveau. Så snart de skulle gå fra følelse til handling vendte selv sprogrenserne ansigtet, ikke ryggen, til de andre europæiske sprog. Man satte så at sige oversættelsen som målestok: Det skulle være muligt at udtrykke hvad som helst på sit eget sprog. Sprogfolkene havde forskellige holdninger til fremmedord, til nye kunstord og til dialektale og forældede gloser. Men selv en mand som Haqvin Spegel, der ville forsvenske svensk med »gotiske« ord fra de islandske sagaer, skrev med de store, europæiske sprog som implicit målestok.³⁰ Hans svenske sprog skulle være lige så godt som dem. Men jo mere den slags projekter lykkedes, jo mere var sproget blevet ækvivalent med alle de andre. Det kunne sløres af frisk opgravede eller helt nydannede, »nationale« ord, men var oftere åbenlyst synligt som fremmedord. Dyrkelsen af de nationale sprog fremmede på ét plan national afsondring; men på et andet plan skabte den europæisk ensartethed.

Publicering, post og presse

Kirken, universiteterne og latinen var med til at skabe et fælles europæisk rum for debat og ideer allerede i middelalderen. Den intellektuelle elite var dog ikke stor; og netop forholdet til kirken, universiteter-

²⁷ Eisenstein, *Grub Street Abroad*; Adrian Johns, *The Nature of the Book. Print and Knowledge in the Making* (Chicago, 1998).

²⁸ Carl S. Petersen, »Syv, Peder« i *Dansk Biografisk Leksikon* red. af Povl Engelstoft og Svend Dahl, bd. 23 (København, 1942): 237-41, citat s. 240.

²⁹ Th. A. Müller, »Holberg, Ludvig« i *Dansk biografisk Leksikon* red. af Engelstoft og Dahl, bd. 10 (København, 1936): 335-65, s. 347, 360.

³⁰ Anna Helga Hannesdóttir, »Svenskt och osvenskt i 1700-talets svenska ordböcker«, i *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige* red. af Åsa Karlsson og Bo Lindberg (Uppsala, 2002): 87-100. Om Spegel s. 90-94.

ne og latinen var med til at lukke denne gruppe socialt. Trykpressen var en væsentlig faktor bag den sociale udvidelse af dette europæiske rum og intensiveringen af aktiviteten i det. Det var den blandt andet fordi den havde en væsentlig andel i de processer, der er beskrevet i de foregående afsnit. Trykte tekster formidlede reformationens oprør og konfessionaliseringens opdragelse af folkene. Trykte tekster lettede væksten i de højere og højeste uddannelser og spredte ideer i de brede lag. Trykpressen gav tekster kommerciel værdi. Det fremmede den ændrede brug af sprogene. På den ene side tilskyndede kommercialiseringen til at bruge folkesprog. Så kunne man sælge til det største publikum. På den anden side gav kommercialiseringen økonomisk baggrund for de mange oversættelser, der bandt folkesprogenes Europa sammen.

Det trykte medium havde i sig selv egenskaber som virkede sammenbindende på større rum, og i sidste instans på det europæiske rum. Trykte tekster distribueres i oplag hvor alle eksemplarer er ens. Med Elisabeth Eisensteins udtryk er vigtige egenskaber *dissemination, standardization, preservation, amplification and reinforcement*.³¹ I nyere tid var standarder og oplag lavere, og man skal ikke forestille sig et univers af tekster med den spredning, ensartethed og troværdighed som vi tager for givet.³² Men i forhold til tiden før trykpressen var der etableret en sammenbindende mekanisme med kolossal styrke, som accelererede og uddybede udvekslingen af de toneangivende ideer, og som gjorde banaliteter, som den populære litteraturs figurer, til fælles referencepunkter.

Udvekslingen af banaliteter blev fremmet af en anden nyhed, de offentlige postvæsener. Regelmæssige kurersystemer forbandt Italiens handelsbyer allerede i 1200-tallet. Fyrster, korporationer og handelsmænd drev private postvæsener i middelalderen. De bragte også breve frem for andre, men i et ubestemt og svingende omfang. I 1489 fik Det Tyske Rige det første postvæsen der var principielt offentligt, altså gav adgang for alle mod betaling. Det skete som et privilegium til familien von Taxis, som længe havde drevet den virksomhed i mindre skala. Den samme familie fik et tilsvarende privilegium i Spanien 1504. I løbet af de næste 150 år kom postvæsenerne til at dække alle vesteuropæiske lande, også de nordiske. Den franske kongelige post, der var etableret

³¹ Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe* 1-2 (Cambridge, 1979) bd. 1, s. 43-162 (de centrale overskrifter).

³² Hovedargumentet i Adrian Johns, *The Nature of the Book. Print and Knowledge in the Making* (Chicago, 1998). Som det fremgår mener jeg at Eisensteins pointer i hovedsagen har overlevet Johns' kritik. (Se senest Grafton, Eisenstein og Johns i *American Historical Review* 107:1 (2002): 84-128.)

1477, blev gjort offentlig omkring 1600. De nordiske offentlige postvæsener fik deres privilegier 1624 og 1636.³³

Det er indlysende at offentlige postvæsener betød en nivellering. Det blev billigere at sende et brev, så langt bredere kredse fik mulighed for det. Lavere pris førte til større volumen: Mere tekst passerede på kryds og tværs gennem Europa. Større volumen førte til højere fart. Den fysiske hastighed for skibe, vogne og ryttere var stort set den samme år 1800 som år 1500 – ja længe før – men ventetiden, pauserne, blev formindsket radikalt, når et stort volumen, betalt af mange mennesker, blev ekspederet ad de samme kanaler. Øget volumen gav også baggrund for at forkorte etaperne, så muskelkraften blev brugt bedre. Det meste af posten var hverdagens trivialiteter: handelskorrespondance og personlige meddelelser. Det enkelte brev havde kun sjældent generel interesse. Men tilsammen dannede brevene en hastigt voksende strøm af tekst der bandt Europa sammen. Bevarede lister viser at von Taxis allerede omkring 1610 årligt ekspederede 140.000 breve nordpå (og vel et tilsvarende antal sydpå) på ruten Venezia-Augsburg. I løbet af 1700-tallet blev den tyske posts indtægter 3-4 dobbelt. Den danske post voksede endnu hurtigere.³⁴

Posten sendte breve både kort og langt, men den europæiske målestok var den vigtigste. De tidlige postvæseners vigtigste opgave var nemlig de lange distancer. Både de danske og svenske hovedpostruter gik således til Hamburg. Tilsammen dannede de lange postruter et europæisk net, hvis yderste led blev dannet af det russiske postvæsen (oprettet 1667). Den anden stat på Europas grænse, Osmannerriget, fik først et postvæsen i 1800-tallet. Inden for dette rum bestræbte postvæsenene sig på at danne et sammenhængende system, om ikke for andet, så for fortjenestens skyld. Fem postvæsener mødtes til den første postkonference i Paris 1660, og den blev fulgt af utallige to- eller flersidige aftaler. Postvæsenene var med til at definere og afgrænse Europa.³⁵

Samarbejdet førte i 1800-tallet til dannelsen af en af de første mellemstatslige institutioner, der dækkede Europa: postunionen af 1874.³⁶

³³ Otto Madsen, *Et nyttigt og gavnligt postværk* (P & Ts Historie 1, København, 1991); »Postväsen«, *Nationalencyclopedin* 15 (Höganäs, 1994): 244-45, s. 245; Wolfgang Behringer, *Thurn und Taxis. Die Geschichte ihrer Post und ihr Unternehmen* (München, 1990), kap. I-II.

³⁴ Behringer, *Thurn und Taxis* s. 18-19, 81, 113; Anders Monrad Møller, *Postrytter, dagvogn og fodpost* (København, 1992) s. 164-66. En nøjagtig omregning fra indkomst til volumen er ikke mulig i Danmark.

³⁵ Behringer, *Thurn und Taxis* s. 106; Martin Dallmeier, *Quellen zur Geschichte des europäischen Postwesens 1501-1806* bd. 1 (Thurn und Taxis-Studien 9/1, Kallmünz, 1977), s. 128ff.

³⁶ »Verdenspostforeningen«, *Salmonsens Leksikon* 2. udg. bd. 24 (København, 1928), s. 926-28.

Aftalernes netværk fra nyere tid blev formaliseret som en institution, der på visse punkter kunne sætte normer for adfærd. Postunionen indtog fra begyndelsen de stater der i nyere tid havde stået på grænsen, Rusland og Tyrkiet. Den rummede også to ikke-europæiske stater, Ægypten og USA, og inden der var gået tre år var Indien, Japan, Persien og Brasilien med. 1800-tallets Postunion markerede altså på to måder resultatet af udviklinger i de foregående århundreder: Fællesskab der havde bredt sig, så institutionelt samarbejde var naturligt, og spredningen af et »kulturelt Europa« ud over Europas geografiske grænser.

Postvæsenet og trykpressen fik et fælles barn: nyhedspressen. Den aktive journalist er nødvendigvis aktiv på sit opholdssted. Resten af stoffet i metropolernes aviser måtte komme med posten fra fremmede steder, ofte i form af andre metropolers aviser. Uden regelmæssig postgang havde den periodiske presse dårlige livsbetingelser. Set fra den anden side levede posten i høj grad af at forsende aviser og tidsskrifter, især efter 1700. Den periodiske presse opstod i Nederlandene og Tyskland kort efter 1600, og spredtes ud over Vesteuropa i løbet af de næste tyve-tredive år. Den første danske avis er fra 1634, den første svenske fra 1645. Pressen var også med til at definere Europas margin: Rusland fik sin første avis (med staten som sponsor) i 1708.³⁷

Den periodiske presse ændrede verdensbilledet. Det var mærkbart i 1600-tallet og markant i århundredet efter. Regelmæssige og relativt hastige nyheder blev en del af livsformen, især i byerne, men også på landet. Hvor langt ud de nye, billige medier nåede socialt, kan man måle på det had og den mistanke som de lærde og dannede nærrede til dem. Nyhedernes univers blev en vigtig del af rammen om folks tanker.³⁸ Og geografisk set var nyhedernes univers Europa. Det var en typisk markering, når den første bevarede engelske avis (1621) kaldte sig *Corante, or newes from Italy, Germany, Hungarie, Spaine and France*.³⁹ Hundrede år senere bar *Die Dänische Fama* (1731-95) undertitlen »welche mitbringet neue Sachen von den Europäischen Höfen«. ⁴⁰ Europa-begrebets udbredelse gjorde det muligt at udtrykke sig kortere end i 1621, men perspektivet var det samme. Selv om hjemlige nyheder gradvist fyldte mere i pressen, stod de udenlandske stærkt, også i 1700-tallet.

³⁷ Niels Thomsen og Jette D. Søllinge, *De danske aviser* bd. 1 (Odense, 1989) s. 25, 72-73; »Dagstidning«, *Nationalencyclopedin* 4 (Höganäs, 1990) s. 335-37; Nicholas V. Riasanovsky, *A History of Russia* (Oxford, 1969) s. 318.

³⁸ C. John Sommerville, *The News Revolution in England. Cultural Dynamics of Daily Information* (Oxford, 1996).

³⁹ Sommerville, *News Revolution* s. 22.

⁴⁰ Fra 1749 »mitbringende Europäische Stats-Geschäfte«. Thomsen og Søllinge s. 94.

Diderots og d'Alemberts *Encyclopédie* definerede aviser som »certains ouvrages qui contiennent le détail de ce qui se passe journellement en Europe«. ⁴¹ Man kan bemærke at de fysiske grænser for nyhedernes Europa var de sædvanlige. Sverige og habsburgernes grænseland til Tyrkiet nævnes som yderposter, Rusland udgjorde en mellemzone. ⁴²

Når der regelmæssigt, ja dagligt, blev fortalt nyt fra det øvrige Europa blev dets eksistens nærværende. Den ikke-europæiske verden rykkede også tættere på, men det var gennem bøgerne, et langsommere og mere eksklusivt medium, som på ingen måde havde pressens slagkraft. ⁴³ Europa blev mere konkret, og for mange flere mennesker; og presse- og postsystemet var med til at give Europa sin afgrænsning med et vest-europæisk kerneområde, en østeuropæisk semiperiferi og en ikke-europæisk ydre verden.

Handelen

I middelalderen opstod der et europæisk system for fjernhandel med stærke kontakter til Mellemøsten, og derigennem til Asien. Fjernhandelens volumen voksede århundrede for århundrede. Samtidig sænktes tærskelen for hvilke varer der kunne handles med fortjeneste. Lüksvarer kan selvfølgelig altid bedst bære omkostningerne ved lang transport, men allerede i højmiddelalderen var det ikke bare krydderier og eksklusive tekstiler der blev fragtet langt. Det kunne også være rentabelt med varer i mellemklassen, som de fisk der blev eksporteret fra flere områder i Norden. Regionalt blev der også fragtet tunge massevarer som salt og korn. ⁴⁴ Intet kommercielt centrum havde et europæisk bagland. Men der var kommercielle centre som rakte langt ud, og i senmiddelalderen var der regelmæssig kontakt mellem de vigtigste af dem: Venezia, Genoa, Brugge og Lübeck. ⁴⁵

Fundamentalt var udviklingen i nyere tid en fortsættelse af udviklingen i middelalderen. Tendensen gik i retning af et øget volumen i handelen, absolut og målt i forhold til produktionen; og der var vækst på alle niveauer: lokal handel, regional handel, interregional europæisk handel, og handel mellem kontinenterne. Hvis man vover at sammenfatte en udvikling som er beskrevet i et utal af detaljerede fragmenter,

⁴¹ *Encyclopédie de Diderot et d'Alembert*, opslag »Journal«, Redons elektroniske udgave.

⁴² Sommerville, *News Revolution* s. 147.

⁴³ Burke, *Social History of Knowledge*. s. 74-80, 157-58, 193.

⁴⁴ Jacques Bernard, »Trade and Finance in the Middle Ages, 900-1500«, i *The Fontana Economic History of Europe* red. af Carlo M. Cipolla, bd. 1 (London, 1972), s. 274-338; Robert S. Lopez, *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350* (Cambridge, 1976).

⁴⁵ Bartlett, *Making of Europe* s. 293.

så er der to episoder af markant vækst. Den ene er væksten i den inter-regionale handel i Europa i 1500-tallet; den anden er væksten i den interkontinentale handel fra ca. 1650.

I løbet af 1500-tallets sidste halvdel tredobledes handelen gennem Øresund. Det er den bedst dokumenterede side af den hastige vækst i handelen mellem Europas regioner i denne periode. Væksten fladede ud i det følgende århundrede, men var atter mærkbar fra midten af 1700-tallet. Alle varekategorier var berørt. Centralt står dog den store vækst i langdistancehandel med massevarer. I 1600-tallet blev det rutine at fragte varer som salt og korn mellem Østersøen og Middelhavet. Også endnu tungere og billigere varer som tømmer og stenkul, endda brænde, begyndte at rejse over lange distancer i nyere tid. Hastigheden og pålideligheden blev så stor at rejserne i stadig mindre grad blev brudt op i stadier. Bag den voksende handel lå selvfølgelig en ændring i transportøkonomien. Først og fremmest den gradvise udvikling af nye skibstyper som kunne fragte flere ton med mindre mandskab. Men også forbedret navigation og spredning af mere avancerede merkantile metoder spillede en rolle.⁴⁶

Den interkontinentale handel var længe lille i forhold til den europæiske. Omkring 1700 befragtede den samlede engelske import skibe med en samlet tonnage på 359.000 tons, hvoraf importen fra Ostindien krævede 5.000 tons. Mere var det ikke, selv på denne rute.⁴⁷ Men den interkontinentale handel blev drevet i vejret af Europas stigende forbrug af en række artikler som blev vidt udbredte inden 1800: tobak, kaffe, te og bomuldsvarer.⁴⁸ Over en lang periode var den interkontinentale handel således i meget hastig vækst. I London – som ganske vist var et af de absolutte centrer for denne handel – var importen fra andre kontinenter omkring nul i 1600, men stod for 24 procent af importens officielle værdi i 1660, og 46 procent i 1750.⁴⁹

Når betydningen af handelens vækst skal vurderes, må både de absolutte mængder og vækstraterne tages i betragtning. Relativt set var det uden tvivl handelen mellem kontinenterne der voksede hurtigst.

⁴⁶ Kristof Glamann, »European Trade 1500-1750«, *Fontana Economic History of Europe* red. af Carlo M. Cipolla, bd. 2 (London, 1974): 427-526.

⁴⁷ Glamann, »European Trade« s. 454.

⁴⁸ Niels Steensgaard, »Commodities, Bullion and Services in Intercontinental Transactions Before 1750«, i *The European Discovery of the World and its Economic Effects on Pre-Industrial Society, 1500-1800* red. af Hans Pohl, (Stuttgart, 1990): 9-23; Jürgen Schneider, »The Effects on European Markets of Imports of Overseas Agriculture: The Production, Trade and Consumption of Coffee (15th to late 18th Century)«, i *Economic Effects of the European Expansion, 1492-1824* red. af José Casas Pardo, (Stuttgart, 1992): 283-306.

⁴⁹ Steensgaard, »Commodities« s. 10.

Omkring 1500 var den direkte søhandel over oceanerne jo helt ny. I et eller andet omfang blev væksten i intereuropæisk handel desuden hæmmet af de merkantilistiske principper som prægede tiden, og som fik staterne til at omgive sig med importforbud og høje toldmure. I den udstrækning denne politik lykkedes, erstattede produktion og handel inden for staten handel mellem Europas stater. Et kendt eksempel er reguleringen af kornhandelen i Danmark-Norge. Den skulle stimulere til dannelse af økonomiske bånd mellem Norge og andre dele af det danske monarki, og det kunne kun ske på bekostning af kontakterne til andre leverandører af korn.⁵⁰ Et forsøg på »af-europæisering« af en del af norsk og dansk handel. Som helhed er merkantilismen dog nok mere interessant som politisk ambition end som reel, økonomisk faktor. Statslig indgriben konverterede noget af den potentielle, intereuropæiske handel til at være handel inden for statsgrænserne, men det er tvivlsomt om effekten var stor i forhold til de mange andre kræfter der påvirkede økonomierne.

De netværk der bestod i selve den fysiske flytning af varer, virkede altså nok så meget integrerende i en skala der var større eller mindre end den europæiske. Især i 1500-tallet er der imidlertid grund til at lægge vægt på den europæiske skala, fordi der da var en kombination af væsentligt omfang (i forhold til den interkontinentale handel) og hastig vækst (i forhold til den lokale handel). Finansielt og organisatorisk var det i hvert fald integrationen inden for Europa der satte sit præg på nyere tid.⁵¹ Megen fjernhandel formidles i et decentraliseret netværk af netværk, både i middelalderen og senere. Men i nyere tid opstod der kommercielle centre som gjorde sig direkte gældende i hele Europa. Amsterdams børs, og senere Londons, blev europæiske centre for prisnotering og kreditformidling. Børserne blev kommercielle institutioner med europæisk rækkevidde. I 1700-tallet flyttedes de norske finanskassers overskud til kongens kasse i København i form af veksler, trukket på Amsterdam eller London.⁵² Selv interne funktioner i de nordiske stater kunne således blive »europæiseret« for at nyde godt af den effektivitet der fulgte med institutionaliseringen på europæisk plan.

Europæisering var således et centralt element i handelens historie i nyere tid. Vareudveksling i europæisk skala var langt vigtigere ved epo-

⁵⁰ Kornmonopolets historie kort: Ole Feldbæk, *Nærhed og adskillelse 1720-1814* (Danmark-Norges Historie 4, Oslo, 1998) s. 90-93, 221-22.

⁵¹ En tendens i nye synteser (f.eks. Peter Musgrave, *The Early Modern European Economy* (London, 1999) eller Robert S. Duplessis, *Transitions to Capitalism in Early Modern Europe* (Cambridge, 1997)) er betoning af integration og strukturelle ændringer på europæisk niveau i forhold til den interkontinentale ekspansion.

⁵² Gudmund Sandvik, *Det gamle veldet. Norske finansar 1760-69* (Oslo, 1975), s. 112-15.

kens slutning end dens begyndelse, og da det store spring lå i 1500-tallet, var det også et markant træk i forhold til middelalderen. Endnu mere skelsættende var dog den eksplosive vækst i den interkontinentale handel. Det var nyt at Amsterdam og London opstod som centre der blev direkte benyttet af handlende i hele Europa; men endnu mere nyt at de blev benyttet af handlende i Amerika og Asien.

Kunsten

Den stigende stilistiske ensartethed i kunsten er et af de felter hvor man tydeligst kan se europæiseringen i middelalderen. Ikke mindst i Norden. De regionale forskelle forsvinder ikke, men de bliver meget mindre dramatiske. Fælles strømninger spredtes fordi kunstnere rejser for at arbejde eller lære, og fordi deres kunder rejser og vender hjem med appetit på nye ting. Europæisk sammenhæng formidles også gennem handelen med kunst, for eksempel den omfattende import af tysk og nederlandsk kunst til Norden.⁵³

Arkiverne afslører at der i nyere tid fandtes en international kunsthandel, der ikke bare spredte kostbare værker over hele Europa, men også relativt billig kunst bestemt for relativt beskedne grupper i samfundet. Borgerne i Helsingør smykkede således i 1600-tallet rutinemæssigt deres boliger med nederlandsk kunst. Mest stik, men også oliemalerier. De ejede også andre importerede kunstgenstande: spanske skåle, hollandske og venetianske glas, selv »en indiansk nød« belagt med tin.⁵⁴ Der er metodiske problemer forbundet med at afvise at noget lignende fandt sted i middelalderen. Forskningen i middelalderens kunstneriske udveksling hviler fortrinsvis på studiet af de bevarede kunsværker, og det vil mest være fornemme ting. Men den største del af den internationalt handlede kunst i nyere tid er de billige trykte artikler på papir, en vare der ikke fandtes før 1400-tallet. Der er også grund til at tro at den generelle ekspansion i handelens volumen fører til at der handles mere kunst internationalt. Når tunge massevarer betaler skibsfragten, er det let og billigt at tage andre varer med. Trods den vage dokumentation må man regne med at den intereuropæiske kunsthandel voksede i nyere tid i forhold til middelalderen, og at en side af

⁵³ Jan von Bonsdorff, »Kyrkokonsten under nordisk senmedeltid. Europeisering, spridning och reception i ljuset av nyare forskning,« *Norden og Europa*, red. af Ingesman og Lindkvist: 216-30.

⁵⁴ Poul Eller, *Borgerne og billedkunsten på Christian 4.s tid. Uddrag af Helsingørs skifteprotokoller* (Hillerød, 1975), s. 17, 22-23, 35, 41, 47. Helsingør er nok den mest internationale plads i Norden i 1600-tallet. Men de tilgængelige oplysninger tyder på lignende forhold i andre provinsbyer. (Eller s. 30-31; *Skifter fra Køge 1597-1655* udg. af Gerd Neubert (København, 1992) s. 46, 82, 195, 239, 265, 373, 381-2).

denne vækst var en større social spredning i forbruget af udenlandske kunstartikler.

En anden side var helt sikkert at den fornemme kunst rejste længere end før. De bevarede dele af de nordiske kongers gamle kunstsamlinger viser i grove træk at majestæterne købte i Tyskland i 1400-tallet, i Nederlandene i 15- og 1600-tallet, og i Frankrig og Italien i 1700-tallet. I alle tilfælde var det en selvfølge at de fornemste lags forbrug af kunst »har båret [...] præg af de nyeste signaturer sydfra«. ⁵⁵ Det var ikke bare et fænomen i randområderne. Også centrene udvekslede kunstnere og kunstværker. Franske i Italien, italienske i Frankrig, flamske og tyske i Madrid og så videre. ⁵⁶

I nyere tid støttede kongerne bestræbelser på en form for af-europæisering. Man ønskede at skole indenlandske kunstnere og fremme den indenlandske produktion af kunst. Redskabet var nationale kunstakademier: Paris 1648, Antwerpen 1665, Berlin 1697, Wien 1705, Sankt Petersborg 1724, London 1768. Sverige fik sit i 1735, Danmark-Norge i 1754. ⁵⁷ I samme tidsalder mærkes de første bestræbelser for at skabe en national kunst. Græske og romerske heroer skal erstattes af nationale konger og helte. Olympens guder skal fortrænges af Asgårds. Ser man nærmere efter, er det imidlertid ikke autonomi det drejer sig om, men status i den europæiske konkurrence. Akademiernes lærere hentes i Rom og Paris, eller sendes i det mindste derhen for at lære, før de lærer andre. De æstetiske normer er fælles europæiske, udmøntet i Italien og Frankrig med antikken som baggrund. I Norden bliver figurerne fra Edda, saga og Saxo malet og modelleret efter disse normer. Man satser kort sagt på at hævde sig i konkurrencen ved nationalt at realisere den europæiske norm så rigtigt som muligt. Målet er at skabe et nyt hjemsted for muserne, fjernt fra deres »italiske fædreland«. Man ser altså det samme på kunstens område som på lærdommens. Den bevidste nationale hævde munder ud i en demonstration af hvor meget den europæiske referenceramme betyder. Konkurrencen mellem nationerne stimulerer mest til efterligning, selv når budskabet på overfladen er national selvtilstrækkelighed. ⁵⁸

⁵⁵ Birgitte Bøggild Johannsen og Hugo Johannsen, *Kongens kunst* (Ny dansk kunsthistorie bd. 2, København, 1993) s. 156.

⁵⁶ Se f.eks. Peter Burke, *The Fabrication of Louis XIV* (New Haven, 1992), kap. IV-IX.

⁵⁷ V. Thorlacius-Ussing, *Kunstskoler i Danmark før 1754* (København, 1954), s. 5.

⁵⁸ Thorlacius-Ussing s. 15ff; F. Meldahl & P. Johansen, *Det kongelige Akademi for de skønne Kunster 1700-1904* (Kbh., 1904), s. 8-116, citat s. 13; Birgitte Bøggild Johannsen og Hugo Johannsen, *Kongens kunst* og Henrik Bramsen, *Fra rokoko til guldalder* (Ny dansk kunsthistorie bd. 2 og 3, København, 1993).

De rejsende og de flyttende

Mange vidnesbyrd fortæller om rejser i middelalderen. Pilgrimmenes rejser, studenternes rejser og handelsmændenes rejser. Der rejses inden for en europæisk ramme, ikke bare en lokal. Mange rejser retter sig mod nogle få centre med europæisk status: Rom og Santiago; Paris og Bologna; Venedig og Champagne. Nogle rejser fører til flytninger. De er især kendt fra samfundets elite. Fremmede slår rod som kongetjenere, som gejstlige eller som købmænd. De tyske hansekøbmænd i Norden er et eksempel på at der kan være tale om hele grupper.

Det er ikke muligt at sige noget præcist om hvor mange der rejste eller flyttede, eller hvor langt, hverken i middelalderen eller i nyere tid. Alle oplysninger er spredte, også de talmæssige. Det er sikkert at det bliver lettere og billigere at rejse mellem 1500 og 1800, fordi rejsevirk-somheden er koblet til den voksende skibsfart og i 1700-tallet tillige bliver koblet til postgangen. I en nordisk sammenhæng falder pilgrimsrejserne bort, og universitetsrejserne bliver først meget flere, senere igen noget færre, som tidligere beskrevet. Men de spredte vidnesbyrd peger på at der alt i alt rejses langt mere, med en bredere vifte af grunde og til en bredere vifte af mål. Især synes flere at rejse og flytte efter arbejde, og ganske særligt flere uden for eliten. Man kan nævne den omfattende vandring af norske unge mænd til Nederlandene i 16- og 1700-tallet. Eller de systematiske vandringer af håndværkssvende gennem Norden og Centraleuropa, som bliver normen i 16- og 1700-tallet. Så sent som 1515 er der problemer med at lokke bygningshåndværkere fra Lübeck til domkirken i Åbo fordi vejen er »for fjern og lang«. Det kan sammenlignes med danske forhold midt i 1700-tallet. Her kræver man to års rejse på håndværket af murersvende, og myndighederne regner det for en selvfølge at en tilrejsende håndværkssvend er tysk, og at bortrejsende svende er på vej til udlandet.⁵⁹

Enkelte steder kan man finde interessante tal. I det danske monarki afslører forordningen om indfødsretten 1776 at der er omkring 1100 udenlandsk fødte standspersoner i den danske konges tjeneste. Heri er ikke medregnet mange tusind udenlandsk fødte menige soldater.⁶⁰ Det kan sammenlignes med de få fremmede kongetjenere, vi kender fra

⁵⁹ Jan von Bonstorff, »Kyrkokonsten« s. 222; Edit Rasmussen, *Mester og svend. Studier i københavnske tømrer- og murersvendes lønproblemer og sociale forhold 1756-1800* (Århus, 1985), s. 12, 23, 46.

⁶⁰ *Database over indfødsretstildelinger 1776-1960* (<http://ddd.dda.dk/immibas/immibas2.asp>, 2000); Karsten Skjold Rasmussen, *Geworbne krigskarle. Hvervede soldater i Danmark 1774-1803* (København, 2002), s. 45, 64-67.

middelalderen. Der har været flere, som nu er glemt, men det er utænkeligt at de skal tælles i tusinder.

Arbejdssøgendes rejser og flytninger var helt overvejende regionale. Norden udvekslede med Tyskland og Nederlandene. Selv i 1700-tallet synes det kun at være unge mænd af eliten på dannelsesrejse der besøgte Frankrig eller passerede Alperne. De blev uden tvivl flere, men dannelsesrejsens mutation til turistrejse for en gruppe der var bredere sammensat med hensyn til køn og alder, ligger stort set efter 1800 for Nordens vedkommende. Alligevel blev Europa integreret mere af rejser og flytninger. Eliten trak tråde fra den ene ende til den anden. Engelske unge mænd af de bedre klasser dukkede endda op i det eksotiske Skandinavien i 1700-tallet.⁶¹ Sociale og kulturelle elitors lange rejser var vigtige for at skabe fælles europæiske æstetiske og sociale idealer og synkronisere deres udvikling.⁶² Fattige folks rejser og flytninger trak ikke de samme lange tråde, men integrerede nærliggende regioner med hinanden i stigende omfang.

Der er således en kvantitativ forskel mellem middelalderen og tidlig nyere tid. Flere rejser og flytninger skaber tættere sammenhæng. Selv om lange rejser og flytninger forblev ret sjældne, markerede rejserne i ikke ringe grad Europas grænser. Inden for det område hvor eliten forstod fransk og der fandtes et organiseret postvæsen, kunne der rejses på ensartet vis. Gik man ud over den grænse var alt dramatisk anderledes, og rejsernes hyppighed dramatisk mindre.

Magten

I nyere tid mistede middelalderens universelle magter det spinkle indhold de havde haft. Det er næsten en kliché at sætte en streg ved freden i Westfalen 1648. Her forsøgte pavestolen at optræde som mægler, men blev kun accepteret af de katolske deltagere og fik i sidste ende ikke nogen plads i traktaternes tekst. Og kejseren måtte indrømme sine vasaller ret til at føre krig og stifte forbund, også med magter uden for riget. Freden 1648 var naturligvis kun et trin i en lang udvikling, men på disse punkter var den både fundamental og karakteristisk for nyere tid.⁶³

⁶¹ Jeremy Black, *The British Abroad. The Grand Tour in the Eighteenth Century* (Stroud, 1992), s. 74-75; H. Arnold Barton, *Northern Arcadia. Foreign Travelers in Scandinavia, 1765-1815* (Carbondale and Edwardsville, 1998), 7-15.

⁶² Jvf. Edward Chaney, *The Evolution of the Grand Tour. Anglo-Italian Cultural Relations since the Renaissance* (London, 1998).

⁶³ Traktaterne: Helmut K.G. Rönnefarth & Heinrich Euler, *Konferenzen und Verträge* bd. 3 (Würzburg, 1958) s. 75-82. Systemskifte: *Strukturwandel Internationaler Beziehungen*.

Svækkelsen af kejsermagten gjorde det tyske riges territorier til næsten suveræne stater. »Suveræn« og »stat« var nye begreber på det tidspunkt, formet i løbet af 1500-tallet af italienske og franske teoretikere, lige som et beslægtet nøglebegreb, statsræsonen. I 1600-tallets første del blev disse akademiske begreber populære i politisk praksis. Det stod nu klart at Europa politisk set var et system af suveræne stater, som nok anerkendte forestillingen om en fælles folkeret, men havde svært ved at enes om dens indhold, og ikke anerkendte nogen dommer over sig.⁶⁴ I 1600-tallets anden halvdel kunne Louis XIV udstyre sine kanoner med påskriften *Ultima ratio regis*, Kongens sidste argument. Samme tankegang mødes allerede 1672 i en dansk ligprædiken. Her omtales slagmarken som stedet hvor konger »deres *raison* med *coups de canons* ratificerer«.⁶⁵ Tanken om suveræniteten var blevet en selvfølgelighed fra Paris til Fyn. Suveræniteten der gør vold til staternes – politisk og moralsk legitime – sidste argument.

At hævde suveræniteten betød at forkaste højere magter og højere principper som havde været kendt inden for hele den latinske kirkes territorium, og i det mindste mødt en vis udvortes respekt. Altså en artikuleret af-europæisering. Suveræniteten var også en del af den ideologiske og praktiske basis for at staternes herskere stræbte mod økonomisk og kulturel autonomi, som det før har været berørt. Men paradoksalt nok rummede suveræniteten også i sig forestilling om et europæisk system. Det kan iagttages på et begrebsmæssigt plan: Pufendorf dannede begrebet *statssystem* i 1676 og definerede det som »flere stater som er forbundet således at de synes at udgøre et legeme, men hvis medlemmer opretholder deres suverænitet«.⁶⁶ Og det kan iagttages i praksis.

Systemet af suveræne stater havde (og har) et dobbelt fundament. Det hviler på staternes gensidige anerkendelse, og det hviler på deres evne og vilje til at hævde deres suverænitet med magt. Til disse to principper svarer systemets to tilstande: fred og krig. Når det at være en

Zum Verhältnis von Staat und internationalem System seit dem Westfälischen Frieden red. af Jens Siegelberg & Klaus Schlichte (Wiesbaden, 2000); *Der Westfälische Friede. Diplomatie – politische Zäsur – kulturelles Umfeld – Rezeptionsgeschichte*. Historische Zeitschrift, Beiheft, 26, red. af Heinz Duchhardt (München, 1998).

⁶⁴ Fried & Watkins: »State«, *Encyclopaedia of the Social Sciences* bd. 15 (London, 1935) s. 143-157; Reinhardt Koselleck m.fl., »Staat und Souveränität«, *Geschichtliche Grundbegriffe*, bd. 6 (Stuttgart, 1990) s. 1ff.

⁶⁵ Oberst Henning Quitzows ligprædiken [1672], Landsarkivet for Fyn, Karen Brahes bibliotek, Håndskriftsamlingen A VI 49.

⁶⁶ James Der Derian, *On Diplomacy. A Genealogy of Western Estrangement* (Oxford, 1987) s. 109. Pufendorfs originalform er *systema civitatum*.

suveræn stat definitorisk er det samme som at være anerkendt af de andre stater som sådan, så forudsætter den enkelte stats suverænitet at det samlede system eksisterer. Forestillingen om et europæisk statssystem og forestillingen om suverænitet blev til i 15- og 1600-tallet som to dele af den samme intellektuelle og politiske proces. De suveræne stater var ikke monader, men skabtes som deltagere i et samspil. At de proklamerede deres autonomi var en af dette spils regler, og autonomien indebar ikke individuel frihed til at omdefinere reglerne.

Reglerne fik et markant udtryk i diplomatiet. I løbet af middelalderen var der udviklet et diplomatisk system. Det benyttede sig af to instrumenter, brevet og det rejsende gesandtskab. Systemet omfattede hele den latinske kirkes Europa og rakte lejlighedsvis længere ud. Allerede i 1200-tallet modtog Danmark gesandter fra Spanien og udvekslede fyrstelige brude med Portugal, Frankrig og Bøhmen.⁶⁷ Det diplomatiske system blev styrket enormt i nyere tid og formaliseret langt mere end før. Alle stater i Europa fik netværk af faste repræsentanter i løbet af 15- og 1600-tallet. Det var en langt mere substantiel form for diplomati end de gamle. Før 1500 havde den kun været anvendt i Italien, og kun i en generation. Diplomati fik også i nyere tid en meget fastere ceremoniel syntaks som udtrykte den gensidige »diplomatiske anerkendelse« (den afslørende sproglige formel der betyder *politisk* anerkendelse). Også her var maskineriet stort set på plads i 1700. Akkrediteringen af faste repræsentanter og den fælles diplomatiske syntaks afgrænsede Europa som statssystem. Grænserne var de sædvanlige: Rusland var med, dog med en del friktion indtil de petrinske reformer, og osmanernes rige var inddraget, men forblev »partly a world of its own«.⁶⁸

Statssystemets karakter af system blev klart synlig i et nyt diplomatisk redskab, den europæiske kongres. Den udvikledes ad hoc i de store fredskongresser: Westfalen, Utrecht, Wien. Wienerkongressen forsøgte eksplicit at danne en kollektiv orden garanteret af stormagterne og udtrykt i kongresserne.⁶⁹ Ved udgangen af nyere tid, i 1800-tallet, definerede kongresserne det europæiske system med så formalistisk klarhed, at man officielt kunne lukke Tyrkiet ind som medlem.⁷⁰ Statssystemet begyndte også at skabe institutioner til formidling af visse sider af magternes samkvem: Genèvekonventionen af 1864 med den tilhørende

⁶⁷ Donald E. Queller, *The Office of Ambassador in the Middle Ages* (Princeton, 1967); Bartlett, *Making of Europe* s. 247, 382.

⁶⁸ Keith Hamilton & Richard Langhorne, *The Practice of Diplomacy. Its Evolution, Theory and Administration* (London, 1995) s. 55-85, citat s. 75.

⁶⁹ Jean-Baptiste Duroselle, *L'idée d'Europe dans l'histoire* (Paris, 1965) s. 197-204.

⁷⁰ Der Derian s. 112.

Røde Kors-organisation, og Haagkonventionen af 1899 med mæglingsdomstolen. Skrøbelige institutioner, for de fælles organer rangerede lavere end deltagerne, de suveræne stater. Men ikke desto mindre fælles institutioner for det europæiske statssystem.

Diplomatiets vigtigste formål var at forebygge eller forberede krig gennem forlig og alliancer. I nyere tid blev alliancerne vigtigere og alliancesystemerne geografisk mere omfattende. Frankrig havde i perioder i 1600-tallet et alliancesystem der strakte sig fra Sverige til Tyrkiet. Begge de nordiske stater fik fast diplomatisk forbindelse, og adskillige traktater, med staterne i Europas andre udkanter: Portugal, Spanien, Rusland og Osmannerriget.⁷¹ Interessen for fjerne allierede voksede fordi den fysiske magt nu for alvor kunne virke i europæisk skala. I 1600-tallets første halvdel gjorde ydre magter sig militært gældende i det nordisk-baltiske område for første gang siden tidlig middelalder. Kejserens tropper rykkede to gange ind i den danske stat. Nederlændere og englændere sendte flåder til Østersøen som de nordiske konger måtte respektere. Kalmarkrigen 1611-13 blev den sidste nordiske krig. Alle senere krige mellem de nordiske konger var dele af europæiske konflikter, både diplomatisk og militært. Efter 1600 dukkede nordeuropæiske krigsskibe også op i Middelhavet. Først nederlandske, så engelske, i 1700-tallet også danske og svenske. I nyere tid blev den europæiske ramme afgørende når det gjaldt våbnene, suverænitetens materielle fundament, som den var afgørende for den politiske anerkendelse.⁷²

Som bekendt er det oprindeligt europæiske system af suveræne stater nu blevet globalt. De første skridt blev taget i nyere tid. Europæiske stater blev diplomatisk og militært aktive uden for Europa. Kongen af Danmark sluttede sin første traktat med en ikke-europæisk fyrste i 1618.⁷³ Nogle europæiske konflikter, som den spansk-nederlandske Firsårskrig 1568-1648 og den fransk-engelske Syvårskrig 1756-63, blev udkæmpet globalt. Vigtige kampe fandt sted i Asien og Amerika, og parternes asiatiske og amerikanske allierede blev inddraget. Faktisk fremtræder skellet mellem europæisk og ikke-europæisk mindre skarpt i nyere tid

⁷¹ Udviklingen kan følges i *Danmark-Norges Traktater 1523-1750* udg. af L. Laursen m.fl. (København, 1907-49), *Danske Traktater 1751-1800* og *Sverges traktater med främmande magter: jemte andra dit hörande handlingar* udg. af O.S. Rydberg m.fl. (Stockholm, 1877-1934).

⁷² Gunner Lind i *Dansk udenrigspolitikshistorie* red. af Carsten Due-Nielsen, Ole Feldbæk og Nikolaj Petersen, bd. 1 (Kbh., 2001), s. 468-9.

⁷³ *Danmark-Norges Traktater* bd. 3, udg. af L. Laursen (Kbh. 1916) nr. 19, s. 328-38. Pga. ikke udkomne bind af *Sverges Traktater* er det svært at fastslå datoen for den første svenske traktat. Bd. 8 viser at i 1730'erne indgik Sverige flere aftaler med magter i Nordafrika.

end i det kolonialistiske 1800-tal. Europæere tog land i besiddelse i fremmede verdensdele før 1800; men tendensen til generelt at underkende ikke-europæiske magters mulige status som anerkendt suveræne, var ikke så stærk som den blev senere.⁷⁴

Europas grænse var altså ikke skarp i de diplomatiske og militære mønstre. Men den var synlig som en grænse for rutinen: for det faste diplomati og den tilvante, gensidige anerkendelse. I samspillet med ikke-europæiske magter måtte det europæiske diplomatis stramme ritual modificeres; og ikke-europæiske magter måtte europæisere deres militær, hvis europæere skulle tage dem alvorligt. Selv om de diplomatiske og militære interaktioner mellem stater begyndte at danne et globalt mønster, var der en umiddelbart synlig forskel på staterne i den europæiske kerne, som fuldt ud anerkendte hinanden og brugte de samme former, og de andre, hvor anerkendelse og fællesskab var begrænset og betinget. Selv om det europæiske statssystem havde en global side – og et globalt potentiale som senere er kommet stærkt til udtryk – så var systemet i nyere tid med til at konstituere »det europæiske«. Det blev et særkende ved den europæiske kulturkreds at den var delt sådan op, i modsætning til kulturer, der var præget af idealet om det alt omfattende imperium. Når enkelte stater uden for det geografiske Europa blev deltagere i systemet i 1800-tallet, udtrykte det at de i hvert fald minimalt opfyldte de materielle kriterier for at høre hjemme i den europæiske kulturkreds.⁷⁵

Statssystemets eksistens blev grundlæggende for den form, magten antog internt i de europæiske stater. Her, på det politiske område, møder man i sin mest dramatiske form den figur, som er blevet skildret flere gange før: De langt hen ligedannede »celler« som proklamerede selvhævdelse og autonomi, men som dannede hinandens formende miljø, og netop i kraft af konkurrencen blev imitatorer.⁷⁶ På intet område blev der plagieret så intenst som når konkurrencen gjaldt magten: i militær, hofkultur, bureaukrati og diplomati.

⁷⁴ Den store undtagelse er den spanske erobring af Latinamerika; og den fremkalder netop en intens juridisk og teologisk debat om legitimiteten. (Wolfgang Reinhard, *Missionare, Humanisten, Indianer im 16. Jahrhundert. Ein gescheiteter Dialog zwischen Kulturen?* (Eichstätt Hochschulreden 89, Eichstätt, 1993).)

⁷⁵ Persien, Siam, Kina, Japan, USA og Mexico deltog således i den første Haag-konference. (»Haag-Konferencer«, *Salmonsens Leksikon* 2. udg., bd. 10 (København, 1920): 560-64, s. 560.)

⁷⁶ Forestillingen om at et system af konkurrerende stater begrænser den enkelte stats indre frihed til at styre (sammenlignet med et imperium) er især fremhævet af Immanuel Wallerstein. (*The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (New York, 1974), s. 347-57).

Begrebet »Europa« og den europæiske identitet

En omfattende forskning har leveret bidrag til historien om begrebet »Europa«, i hovedsagen drevet af interesse for udviklingen af forestillingen om et europæisk fællesskab og idealet om europæisk enhed.⁷⁷ De grundlæggende arbejder er kommet fra Tyskland og Italien, og de har beskæftiget sig mest med begrebets historie i den intellektuelle elite. Derfor har den følgende fremstilling ikke udelukkende kunnet læne sig op ad forskningen, men har måttet inddrage supplerende materiale.

Opdelingen i de tre verdensdele er som bekendt en tanke fra den græske oldtid. Her flettes myten om den bortførte prinsesse Europa sammen med en geografisk opdeling, som først er rent lokal. I de ældste tekster er Europa det græske fastland, i modsætning til øerne i Ægæerhavet. I den klassiske tid er det blevet linjen Sortehavet – Ægæerhavet – Middelhavet der deler landene i Europa, Asien og Afrika. I takt med at grækernes geografiske horisont udvides, udvikles forestillingen om verdensdelene, og man bringes til at overveje spørgsmål som hvor grænsen går mellem Europa og Asien og mellem Asien og Afrika. Europa er dog længe et noget uldent begreb. Herodot funderer over hvorfor én sammenhængende blok af land skal deles i tre, og Aristoteles placerer Grækenland som en størrelse *mellem* Europa og Asien.⁷⁸

Systemet overtages af romerne. »Europa« og »europæisk« bruges som geografisk betegnelse, ikke kun af lærde forfattere som Plinius,

⁷⁷ Vigtige bidrag er: E. Kaeber, *Die Idee des europäischen Gleichgewichts in der publizistischen Literatur vom 16. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts* (Berlin, 1907; optryk Hildesheim, 1971); Richard Wallach, *Das abendländische Gemeinschaftsbewußtsein im Mittelalter* (Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance 34, Leipzig, 1928); Werner Fritzmeyer, *Christenheit und Europa. Zur Geschichte des europäischen Gemeinschaftsgefühls von Dante bis Leibniz* (München & Berlin 1931); Arnaldo Momigliano, »L'Europa come concetto politico presso Isocrate e gli Isocratei«, *Rivista di filologia e d'istruzione classica*, lxi (1933), pp. 477-87; Federico Chabod, *Storia dell'idea d'Europa* (1948, 3. udg. Bari, 1959 og senere); Heinz Gollwitzer, »Zur Wortgeschichte und Sinndeutung von 'Europa'«, *Saeculum* 2 (1951): 161-172; Denys Hay, *Europe. The Making of an Idea* (1957, rev. udg. Edinburgh, 1968); Carlo Curcio, *Europa: Storia di un'idea* 1-2 (Firenze, 1958); Denis de Rougemont, *Ving-huit siècles d'Europe. La conscience européenne a travers les textes d'Hésiode a nos jours* (Paris, 1961); Heinz Gollwitzer, *Europabild und Europagedanke. Beiträge zur deutschen Geistesgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts* (München, 1964); Duroselle, *L'idée d'Europe*. Gonzague de Reynold, *La formation de l'Europe* 1-7 (Fribourg/Paris, 1944-57) rummer både elementer af begrebshistorie, generel Europahistorie, og beskrivelse af udviklingen af forestillingen om et samlet Europa. Nyere forskning har taget en række specielle emner op, først og fremmest forholdet mellem Øst- og Vesteuropa. Se f.eks. Bugge, Janowski, Laszlo, Kontler, Miller og Lojko i *European Review of History*, Vol. 6:1, Spring 1999; Michael Wintle, »Maps and the Construction of the Idea of Europe« *Journal of Historical Geography* 25:2 (1999): 137-165; Wolfgang Schmale, »Das 17. Jahrhundert und die neuere Europäische Geschichte« *Historische Zeitschrift* 264:3 (1997): 587-611. De følgende sider bygger på disse værker hvor ikke andet anføres.

⁷⁸ Hay, *Europe* s. 2-5.

men også af populære digtere som Ovid og Martial.⁷⁹ Hos dem kunne middelalderens lærde møde ordet, og middelalderens kosmografer skrev det på kort og i beskrivelser. I denne forstand »ved man« gennem hele middelalderen at der findes et Europa, som sammen med Afrika og Asien udgør Verden. Men det er ikke noget vigtigt eller alment kendt begreb. Ordet »Europa« er så sjældent i normal prosa på middelalderlatin at det ikke en gang er med i du Canges store ordbog. »Europæisk« eller andre afledninger er meget sjældne.⁸⁰ Karl den Store kaldes nogle gange Europas hersker i skrifter fra hans hof, og begrebet dukker også op under kejser Frederik II. Pave Urban II bruger ordet i sin korstogsprædiken 1096.⁸¹ Dante taler om Europa både på latin i sin bog om kejserdømmet og på italiensk i Den Guddommelige Komædie.⁸² Skal man opsummere, ser det ud til at »Europa« har en plads i de lærdeste kredses vokabularium, især i kredse med et positivt forhold til kejsermagten, fra Karl den Stores tid og ind i højmiddelalderen. Det bruges primært når man vil tale om den latinske kristenhed med et ord, der ikke bærer konnotationer om kirke og paveligt hegemoni. Ordet bliver sjældnere efter Karls tid, fordi »riget«, »imperiet« bliver betegnelsen for den helhed, der opstår i hans efterfølgelse. Men dermed bliver »Europa« frigjort til at bruges om et større område. I senmiddelalderen synes »Europa« at være et begreb på retur, når man ser bort fra trivielle repetitioner af den nedarvede viden, at jorden deles i tre dele. Og de er ikke en gang hyppige. At dømme efter ordbøgerne har »Europa« heller ikke nogen plads i folkesprogene før 1500, ja knap nok før 1600.⁸³

⁷⁹ Charlton T. Lewis & Charles Short, *A Latin Dictionary* (Oxford, 1879 el. sen.) s. 664 registrerer »Europa«, »Europæus« og »Europensis«. Ingen af ordene er almindelige, og de to sidste er overordentlig sjældne i det klassiske latinske korpus. (Opslag i *Perseus*, <http://www.perseus.tufts.edu>, 2001).

⁸⁰ Charles du Fresne chevalier du Cange, *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis*, ny udgave ved Léopold Favre, bd. 3 (Paris, 1938). »Europa« og dets afledninger findes heller ikke i *Lexicon Latinitatis Nederlandicæ mediæ ævi* bd. 3 (Leiden, 1986) eller i *Lexicon Latinitatis mediæ ævi Hungariæ* bd. 3 (Budapest, 1992). Ordet findes (med to citater for den mytologiske prinsesse og fire for verdensdelen) i *Dictionary of Medieval Latin from British Sources* 1 (Oxford, 1975-97), s. 813.

⁸¹ Hay, *Europe* s. 37; Gollwitzer, *Europabild* s. 25.

⁸² Fritzemeyer s. 7. Hvorfor Boccaccio bruger begrebet i sin Dantekommentar, og – enestående – forsøger at lancere adjektivet *europico*. (Hay, *Europe* s. 85-6.)

⁸³ Jeg har anvendt følgende ordbøger over vesteuropæiske sprog: Otto Kalkar, *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)* bd. 1 (København, 1881) s. 484; *Ordbog over det danske Sprog* bd. 4 (København, 1922) sp. 553; *Oxford English Dictionary* (<http://www.oed.com>, 2001); *Early Modern English Dictionaries Database* (<http://www.chass.utoronto.ca/english/emed/emedd.html>, 1999; kompilering af seks tosprogede (til fransk, latin, italiensk og spansk) og syv rent engelske ordbøger samt tre leksika, udgivet mellem 1530 og 1657); *Ordbok öfver svenska språket* bd. 7 (Lund, 1925) sp. E771-773; E. Verwijs & J. Verdam, *Mittelnederlandsch Woordenboek* bd. 2 (Haag, 1889); Edmond Huguet, *Dic-*

I renæssancen begynder begrebet at blive mere anvendt på latin. Humanisten Enea Silvio Piccolomini, alias pave Pius II, populariserede omkring midten af 1400-tallet adjektivet »europæisk«.⁸⁴ Det lærde ord bredte sig i løbet af de næste par hundrede år til folkesprogene. I begyndelsen, det vil sige til kort før 1600, ser det ud til at have været et sjældent ord, som kun lærde mænd brugte. Men det kan registreres i flere og flere sprog. Adjektivet »europæisk« dukker også op, tilsyneladende først i italiensk (1559) og fransk (1563). Senest omkring 1700 er »Europa« og »europæisk« blevet velkendte ord der anvendes i værker, vendt mod et bredt publikum.⁸⁵

Begrebets historie i de nordiske sprog afviger ikke meget. Der er en vis forsinkelse i forhold til spansk og fransk. »Europa« er opslagsord i én af renæssancens latin-danske ordbøger (1510). Her defineres det som »tredie parten aff verden«, men forsøges ikke oversat.⁸⁶ I 1618 bruger kongen af Danmarks kancelli ordet i en tysksproget traktat.⁸⁷ Det er tid-

tionnaire de la langue française du seizième siècle bd. 3 (Paris, 1946); *Grand Larousse de la langue française* bd. 3 (Paris, 1973) s. 1789; *Dictionnaire historique de la langue française* bd. 1 (Paris, 1992) s. 748; Carlo Battisti & Giovanni Alessio, *Dizionario etimologico italiano* bd. 2 (Firenze, 1975), s. 1569; José Pedro Machado, *Dicionário etimológico da língua Portuguesa* 2. udg., bd. 2 (Lissabon, 1967) s. 983; João de Moraes Madueira Feyjo, *Orthographia ou arte de escrever e pronunciar com acerto a lingua portugueza* (Coimbra, 1739), s. 307; Jacob & Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch* bd. 3 (Leipzig, 1862), sp. 1197; G.F. Benecke, W. Müller & F. Zarnecke, *Mittelhochdeutsches Wörterbuch* bd. 1 (Leipzig, 1854) s. 450; Victor R.B. Oelschläger, *A Medieval Spanish Word-List* (Madison, 1940); Peter Boyd-Bowman, *Lexico Hispanoamerica del siglo XVI* (London, 1971); Alonso Sanchez de la Ballesta, *Diccionario de vocablos castellanos, aplicados a la propiedad latina* (Salamanca, 1587); Jean Pallet, *Diccionario muy copioso de la lengua española y francesa* (Paris, 1604); Cesar Oudin, *Tesoro de las dos leguas Francesa y Espanñola* (Paris, 1607); Antoine Oudin, *Le tresor des deuz langues espagnolle et françoise de Cesar Oudin* (Paris, 1660) spa-fra del s. 336; Lorenzo Franciosini, *Vocabulario italiano, espagnolo* (Venezia, 1645); Francisco Sobrino, *Diccionario nuevo de las lenguas española y francesa, tercera edicion* (Bruxelles, 1734) s. 284; Abraham Alewyn & Jan Colle, *Tesouro dos vocábulos das dúas linguas Portuguêza e Belgica* (Amsterdam, 1718); [Cæsar Ioachim Trognesium], *El grande dictionario y thesoro de las tres lenguas espanola, francesa y flamenca, con todos los nombres de los reynos, ciuidades y lugares del mundo* (Antwerpen, 1639) bd. 2 s. On 3v; *Sobrino aumentado o nuevo diccionario de las lenguas española, francesa y latina* bd. 1 (Lyon, 1791) s. 444. Hvor der ikke er anført sidetal findes ingen af begreberne. Ordbøger uden stednavne optaget er ikke refereret her.

⁸⁴ Fritzemeyer s. 18-29.

⁸⁵ Se ordbøgerne i note 83 ovenfor samt Hay, *Europe* s. 105-7.

⁸⁶ Christiern Pedersen. (Christiern Pedersen, *Vocabularium ad usum Dacorum ordine literario com eorum vulgari interpretatione* (Paris, 1510, repro Kbh., 1973), f. 59r.) Ordet savnes i Jon Tursen, *Vocabularius rerum* (Kbh., 1561, repro 1975), i *Vocabularium variorum expositio* (Kbh., 1576, repro 1995) og i Mads Pors, *De nomenclaturis Romanis* (Frankfurt, 1594, repro Kbh. 1995), på trods af at to af disse værker har separate lister over stednavne. Tursen anvender ordet i en forklaring (s. 16: *Tyle vltima insula Europæ*) uden af forklare det.

⁸⁷ *Danmark-Norges Traktater* bd. 3, s. 331. Tilsvarende i traktat 1621 (p. 354).

ligere end nogen anvendelse der er registreret i de danske og svenske ordbøger. Men bare et par generationer senere er der masser af citater på dansk og svensk.⁸⁸ Holberg går ud fra at det københavnske teaterpublikum forstår vitsen, når et brev adresseres til monsieur Andersen »abzugeben in Europa«, eller der udbrydes: »du est en europæer og ingen polacker«. Hos Holberg er Europa i det hele taget et centralt begreb.⁸⁹ På dette punkt var han et typisk barn af sin tid. Forestillingen om et europæisk fællesskab, både som realitet og som ideal, mødes ustandseligt i det oplyste 1700-tal.⁹⁰ »Europa« var blevet et velkendt og vigtigt begreb. Begrebets betydningsindhold har bevæget sig siden, men den centrale status har det beholdt.

Europabegrebets skiftende indhold

Kernen var naturligvis den rent geografiske betydning. Ordbøgerne definerer stadig Europa som en af verdensdelene også i nyere tid. Kun retter man fra tre til fire, efterhånden som nyheden om Amerika bliver fordøjet.⁹¹ I den geografiske betydning varierer begrebet ved sin afgrænsning. Grækerne placerede Europas grænse til Asien forskelligt, men typisk ved Don. Her lader de fleste geografer den blive både i middelalderen og nyere tid, selv om rejsende og skribenter opererer med en række andre muligheder, fra den tysk-polske grænse til Ob. Efter 1700 plæderer man ofte for en østligere grænse, mens afvigerne tidligere næsten udelukkende anbringer skellet længere mod vest. I oplysningstiden lægger man således grunden til den sejrende forestilling om et geografisk Europa der indbefatter Ruslands gamle territorier, men til gengæld kan inddeles i zoner, oftest som Vest- og Østeuropa.⁹²

Hos nogle oldgræske forfattere har begrebsparret Europa-Asien kulturelle og politiske konnotationer. Asiatisk er en betegnelse for ikke-græske former og værdier, som de mødes i perserriget. I 300-tallet før Kristus taler Isokrates ligefrem om de asiatiske barbarer, som grækerne i forening må holde ude af Europa. Hos nogle romerske forfattere lever græske forestillinger videre om den hårdføre, krigeriske og ordholdende europæer over for den intelligente, blødagtige og svigefulde asiat. Det er dog undtagelsen at de geografiske betegnelser tillægges videre

⁸⁸ Kalkar s. 484; *Ordbog over det danske Sprog* bd. 4, sp. 553; *Ordbok öfver svenska språket* bd. 7, sp. E771-773.

⁸⁹ *Holberg-Ordbog*, red. af Aage Hansen m.fl., bd. 2 (Kbh., 1982), sp. 178.

⁹⁰ Chabod, *Storia* kap. 4; Gollwitzer, *Europabild* del III.

⁹¹ Sobrino 1734-udg. spansk-fransk del s. 284; Madureira Feyjo s. 307.

⁹² Hay, *Europe* s. 2, 123-24; Duroselle, *L'idée d'Europe* s. 30; Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford, 1994) s. 6-7, 12.

betydning, og det bliver endnu sjældnere under det romerske imperium. I senantikken bliver begrebsparret Østerland – Vesterland (*Oriens* – *Occidens*) desuden mere vigtigt. Dette par – som fremmaner en dimension, snarere end klart afgrænsede enheder – var mere velegnet til at beskrive den kulturelle forskel som da var vigtig, nemlig mellem det latinske og det græske område.⁹³

Når begrebet Europa anvendes i middelalderen og nyere tid må det altid ses i forhold til et andet begreb, som både var langt mere udbredt og langt mere vægtigt: kristenheden. Hvor centralt det var, kan registreres i de mange forekomster og de mange varianter. Ikke bare *christianitas* og *christianismus*, men også *terrae Christianorum*, *finis Christianorum*, *populus Christianus* og *respublica christicolarum*, med mange flere. Det centrale begreb »kristenhed« (*christianitas*) har to grundbetydninger, dels den kristne troslære, dels kollektivet af troende. Varianterne gør det klart hvor rig forestillingen om kristenheden var på territoriale, etnisk-kulturelle og politiske konnotationer, og hvor tungt den vejede som udtryk for kollektiv identitet.⁹⁴ Denne rigdom hos det konkurrerende begreb gør det sjældent at begrebet »Europa« bruges, og overmåde sjældent at det har andet end rent geografiske implikationer.

Karl den Store dukker op som »Rex pater Europæ«, fordi der undtagelsesvist var brug for et verdsligt ord for den vestlige kristenhed. Som nævnt kan en beslægtet brug mødes hist og her gennem middelalderen. For eksempel en enkelt gang hos Adam af Bremen, der også to gange refererer til Europa som geografisk størrelse – og et halvt hundrede gange til kristenheden.⁹⁵ Man kan undre sig over at Europa ikke blev et almindeligt ord for de latinske kristnes land. Gennem hele middelalderen udtrykkes en bevidsthed om et kulturelt fællesskab i det vestlige Europa, også i forhold til de andre kristne. Fællesskabet kunne også ses udefra, både af byzantinerne og af de muslimske fjender under korstogene.⁹⁶ Forklaringen er den enkle at de vestlige kristne kalder sig selv kristne uden modifikationer. Endda i forhold til de ortodokse. »Jeg ville hellere have at de kristne havde sat sig i besiddelse af Jerusalem end Konstantinopel«, skriver paven i 1206.⁹⁷ I Norden bliver russerne regelmæssigt kaldt ukristne, selv om de jo kendte til både dåb, nadver

⁹³ Momigliano, »L'Europa come concetto politico«; Duroselle, *L'idée de l'Europe* s. 29-40; Curcio, *Europa* s. 53-78.

⁹⁴ Hay, *Europe* s. 16ff; Fritzemeyer, kap I.

⁹⁵ Hay, *Europe* s. 35n, 52n.

⁹⁶ Wallach, *Gemeinschaftsbewußtsein* s. 16, 30, 45-52.

⁹⁷ Wallach, *Gemeinschaftsbewußtsein* s. 52; Hay, *Europe* kap.2-3, citat s. 35.

og evangelium.⁹⁸ Man kan altså tale om kristent, kristne og kristenhed i en snæver forstand, hvor det kun dækker den latinske kristenhed, og i en bredere, hvor alle døbte er med. I begge sammenhænge opfattes »kristent« og »europæisk« som synonyme.⁹⁹ Kun sjældent benytter nogen sig af de to ords potentiale for at skelne mellem forskellige, mere eller mindre overlappende, enheder. Når nogen føler trang til at differentiere, så er der alternativer til ordet »Europa«. For eksempel det senantikke »Vesterland«, eller *latinitas*.¹⁰⁰

Når ordet »Europa« spredes i nyere tid hænger det sammen med en forskydning i dets konnotationer. Den kan bedst beskrives som differentiering af de to begreber »Europa« og »kristenhed«. Forskydningen foregår langsomt. Længe kan man møde ordet »kristen« anvendt til at udtrykke (vest)europæisk identitet på måder der nu virker groteske. For eksempel døde den stakkels danske hertug Hans i Moskva 1602 med den fromme tanke at »Gud ikke vil have mig iblandt dette ukristen folk, på det at jeg ikke skulle forføres til deres vrang religion«. ¹⁰¹ En ordbog registrerer 1611 den franske vending »parler Chrétien«, dvs. »tal i et sprog vi kan forstå.« Og en spansk-engelsk ordbog leverer 1599 følgende opslag: »*Mestizo*, (m.) that which is come or sprung of a mixture of two kinds, as a blacke-Moore and a Christian, a mungrell dog or beast.« ¹⁰² »Kristen« kunne altså ind i 1600-tallet bruges til at tale om nogle kristne med udelukkelse af andre, om sekulært kulturpræg, ja om kropslige forskelle.

Forskningen giver ikke noget skarpt billede af differentieringsprocessen fordi interessen har rettet sig mod den europæiske identitetsfølelse og forestillingen om en europæisk helhed. I det perspektiv er det rivaliseringen med andre identifikationsniveauer der bliver interessant, hvad enten de er mere snævre – som nationale identiteter – eller de er universelle forestillinger om det menneskelige og det globale. Forskyd-

⁹⁸ Sverrir Jakobsson, »Skandinavernes verdensbillede i middelalderen«, *Norden og Europa*, red. af Ingesman og Lindkvist: 21-45, henv. s. 36-38.

⁹⁹ Eksplicit f.eks. hos Pius II: »Europeos, aut qui nomine Christiano censentur« (Hay, *Europe* s. 87n.)

¹⁰⁰ Bartlett, *Making of Europe* s. 19.

¹⁰¹ Sv. Aage Christensen, »Dansk-russiske forbindelser i årene 1602 til 1658« i *Danmark og Rusland i 500 år*, red. af Svend Aage Christensen og Henning Gottlieb (København, 1993): 34-61, s. 37. Polakker kunne også beskyldes russere for ikke at være kristne. (Janusz Tazhir, »Poland and the Concept of Europe in the Sixteenth-Eighteenth Centuries«, *European Studies Review* 7:1 (1977): 29-46, s. 30.) Russere kunne kalde lutheranere for ukristne, selv om de normalt slap med at være skismatikere. (Erich Donnert, »Luthertum und russische Orthodoxie im Moskauer Reich um die Mitte des 16. Jahrhunderts«, i Hübner, Klug & Kusber (udg.): 179-200.

¹⁰² *Early Modern English Dictionaries Database*, under »European«.

ningen mellem begreber som »Vesterlandet«, »Europa« og »kristenheden« er dermed irrelevant for nogle forskere, mens andre beskriver den som en sekularisering af én kontinuert identitetsfølelse.¹⁰³ Udbredelsen af begrebet »europæisk« i nyere tid er imidlertid mere end en ligegyldig sproglig forskydning, hvor samme semantiske felt først dækkes af ét ord, senere af et andet. Det fremgår umiddelbart af at »kristen« bliver ved med at være et centralt begreb ved siden af »europæisk«. De to ord bliver i stadig mindre grad synonyme. Opkomsten af »europæisk« ændrer også betydningen af »kristen«. »Kristen« og »kristenhed« snævres ind til at handle om kirke og tro, mens »Europa«, »europæisk« og »europæer« monopoliserer – eller udvikler – en hel række andre konnotationer. Nemlig de der vedrører sider af den verdslige kultur, ikke mindst den materielle og politiske kultur. Det handler om klædedragt, sprog, adfærd, huse, skibe, våben, magt.

Begrebsdifferentieringen

Det er dog tvivlsomt om et skift til et mere sekulært verdensbillede driver differentieringen af begreberne. Trods modviljen mod de etablerede kirker i oplysningstidens elite, er der ikke megen mening i at tale om en sekularisering af kulturen i nyere tid, og slet ikke i 15- og 1600-tallet. Man kan nok så godt argumentere for det modsatte: At dannelsen af en europæisk identitet, adskilt fra den kristne, banede vejen for en reduktion af kirkens og troens status.

De vigtigste kræfter bag differentieringen fremgår af de sammenhænge hvori begrebet »Europa« tidligt blev populært. Den ene var fortolkningen af Europa som et system af suveræne stater. Den anden var den europæiske kommercielle og militære ekspansion i andre verdensdele.

Forestillingerne om et politisk system blev formuleret i renæssancen af forfattere som Erasmus, Vives, Machiavelli og Guicciardini. De anvendte alle ordet »Europa«, men kun geografisk. Når de skrev om systemet, rammen om fyrsternes politik, brugte de ordet for det religiøse fællesskab. De skrev om kristenhed, kristne fyrster, kristne lande. Til dels fordi de fleste af disse forfattere forholdt sig negativt til opsplittningen i evigt krigende stater. Kristen enhed var ikke bare en abstrakt ramme om et politisk system, men rummede et ideal for systemet.¹⁰⁴

At erstatte »kristen« med »europæisk« når man skal tale om systemet

¹⁰³ Den første synsmåde hos Wallach, *Gemeinschaftsbewußtsein* og reelt også hos Curcio (selv om han bemærker at de tre begreber ikke er identiske, bd. I s. 13-15); den anden hos Fritzemeyer, *Christenheit und Europa* som har præget megen senere forskning.

¹⁰⁴ Fritzemeyer, *Christenheit und Europa* s. 34-39; Curcio, *Europa* s. 189-203.

af stater, er altså tegn på accept, eller ligefrem idealisering, af splittelse og heterogenitet. Det kan ikke undre at Calvin et par gange taler om »Europa« i denne betydning. Eller at den første prominente, politiske teoretiker som bruger ordet »Europa« i stor stil, er Jean Bodin. Her dukker ordet op hånd i hånd med det nye begreb om suveræniteten. Brugen af den geografiske betegnelse er egnet til at understrege den autonomi som suverænen har i Bodins øjne. Bodin forkaster ikke forestillingen om et kristent trosfællesskab og bruger ordet kristenhed om det. Men hans suverænitetsbegreb kan ikke forenes med forestillinger om stærke, ydre bånd på suverænen, afledt af forestillingen om et kristent fællesskab. Derfor er det forståeligt at Europa bliver et almindeligt, kristenhed et sjældnere, ord i hans værk.¹⁰⁵

Forestillingen om et system af suveræne stater, hver styret af statsræsonen, havde stor gennemslagskraft. I løbet af et par generationer var suverænitetsbegrebet blevet gængs, ikke bare i den lærde republik, men også blandt praktiske politikere.¹⁰⁶ Succesen var begribelig. Ordet var eminent brugbart til at beskrive en realitet som alle kendte, og det var egnet til at legalisere reelt eksisterende magthaveres kamp for egne interesser. Og, som hos Bodin, var begrebet »Europa« bedre egnet end begrebet »kristenheden« til at beskrive det system som de suveræne stater dannede, uden forstyrrende konnotationer om fællesskab og etiske forpligtelser. Eller endda om kejser- og pavemagtens gamle prætentioner om at være universelle magter i det kristne univers. I løbet af 1600-tallet blev »Europa« og »europæisk« gængse ord i den politiske publicistik, fra grundlærde teoretikere som Pufendorf og Leibniz til syndfloden af aviser og flyveblade. Ad denne vej blev »Europa« et ord alle kendte. Det fortrængte ikke »kristenheden« fra litteraturen om politik. De fleste teoretikere havde kritiske synspunkter eller utopiske planer som var præget af drømmen om det kristne fællesskab. Fællesskabet var også godt at mane frem, når politiske modstandere skulle angribes for svigefulde handlinger og utålelige ambitioner. Begrebet »Europa« kunne til gengæld bruges når man ville legitimere politisk splittelse eller religiøs heterogenitet, eller ville give læseren forhåbninger om nøgtern og upartisk formidling af nyheder.¹⁰⁷

I 1500-tallet kunne man fordømme habsburgernes overmagt og beskyldte dem for at ville danne et universalmonarki. Fra sidst i 1600-tallet blev den samme tanke rutinemæssigt udtrykt i formlen »den europæiske ligevægt«. Udtryk som »det europæiske statssystem«, endda

¹⁰⁵ Fritzemeyer, *Christenheit und Europa* s. 69, 85-90.

¹⁰⁶ Fried & Watkins, »State«; Koselleck m.fl., »Staat und Souveränität«.

¹⁰⁷ Fritzemeyer, *Christenheit und Europa* kap. III; Kaeber, *Idee*.

»den europæiske republik«, blev kurante i 1700-tallet. Tidligt i 1800-tallet talte man ligefrem om den »europæiske koncert«.¹⁰⁸ Sådanne udtryk viser hvordan der ud af accepten af den politiske opsplitning voksede et nyt ideal om en sammensat helhed. Begrebet »Europa« var blevet bærer af forestillinger om civiliserede staters korrekte adfærd. Det var blevet et begreb med normative konnotationer, som kristenheden, selv om normerne var andre.

Dermed lod forestillingen om balancen sig let forene med et andet vigtigt begreb, den europæiske civilisation. Dette begrebs succes var imidlertid i første række knyttet til den europæiske ekspansion. Banalt, men vigtigt, gjorde de lange rejser verdensdelenes navne til mere gængse ord i deres geografiske betydning. Nu havde flere mennesker mere at sige om steder, varer og folk fra Asien, Afrika og Amerika. Verdensdelenes navne havde man hele tiden brugt til at sætte etiketter på et verdenskort; men nu blev verdenskort og beretninger fra fremmede verdensdele mere dagligdags og praktisk vigtige fænomener.

Den europæiske ekspansion skabte også store, kristne befolkninger uden for Europa. Hundrede år efter Columbus fandtes der kristne amerikanere og indere, ja endda kristne japanere. Det blev sværere at se de to begreber, kristent og europæisk, som synonyme på grund af den voksende geografiske inkongruens.¹⁰⁹ Allerede i 1551 beskrev Sankt Francis Xavier i et brev til sine ordensbrødre i Indien, hvordan han i Japan havde måttet forklare, hvorfor han og andre *europæere* var dukket op som eksotiske gæster.¹¹⁰ Han kunne ikke skrive »kristne«, for det ville tage sig underligt ud i Goa, hvor jesuitterne var omgivet af indiske kristne.

Rejserne førte også til et møde med kulturer der ikke kun på det religiøse punkt var dramatisk anderledes. Materiel kultur, æstetiske idealer og sociale former kunne adskille sig på måder, der ikke umiddelbart kunne forbindes med religionen, og som var meget mere afvigende end dem man fandt hos den traditionelle »anden«, i den muslimske verden. Det gjorde det synligt at det europæiske særpræg bestod i meget andet

¹⁰⁸ Kaeber s. 45ff; »Balance« og »Concert« i *Oxford English Dictionary* (<http://www.oed.com>, 2001). I 1599 bruges »balance of power« på engelsk om den interne magtbalance i et kongerige. »Koncert«, *Ordbog over det Danske Sprog* 10 (København, 1928), sp. 1172-73. Chabod, *Storia* s. 116, 121.

¹⁰⁹ Jvf. hvordan ordet »Europa« allerede i anden halvdel af 1400-tallet bruges til at præcisere hvordan osmannerne nu besad noget, der egentlig hørte hjemme i kristenheden. (Fritzemeyer, *Christenheit und Europa* s. 45.)

¹¹⁰ St. Francis Xavier, »Letter from Japan to the Society of Jesus at Goa, 1551«, *Modern Asia and Africa*, udg. af William H. McNeil og Mitsuko Iriye, (Readings in World History 9, New York, 1971), s. 13-19.

end den kristne tro. Som beskrevet ovenfor, var det helt op til ca. 1600 ikke udelukket at bruge ordet »kristen« om sprog eller afstamning. Men noget anstrengt har det været når millioner nu var kristne, uden at deres klæder, huse og landbrug – for slet ikke at tale om deres ansigter – havde ændret sig. Montaigne talte simpelt hen om »os«, når han reflekterede over kulturernes særpræg.¹¹¹ Dette »os« var egnet til hans ærinde, nemlig at fremkalde kritisk eftertanke hos sin læser. Men i andre sammenhænge var begrebet »europæisk« perfekt til at løse det sproglige problem.

Mødet med Amerika, Afrika og Asien gav således en mægtig impuls til at differentiere begreberne »Europa« og »kristenhed«. Europæeren så sig som europæer i de fremmede verdensdeles spejl. Men kulturmødet gav ikke bare ordet »Europa« en hidtil ukendt popularitet. Det gav det også ny mening. Primært blev »det europæiske« alt det som ikke med rimelighed kunne rummes i det kristne: materiel kultur og sociale former. Men begrebet blev også åbnet for gradueringer og modsigelser. Man kunne (kan?) være halvt europæisk, eller delvis europæisk. Der var brug for gradueringer, når man skulle tale om spaniere fra Manila eller Mexico. Eller mennesker med aner i flere verdensdele. Eller de skibe, som indfødte håndværkere byggede i Asien og Amerika efter europæisk model. Skibe som kom til at sejle under europæiske magters flag, bemannet med mænd der bar europæiske våben og uniformer, men som var født i mange lande, og havde alle tænkelige former for gradueret europæiskhed under uniformen.

Da kongen af Danmark i 1618 for første gang karakteriserer sig som en af flere »potentater i Europa« sker det i traktat med Cenvirat Adassin, en fyrste på Ceylon (Sri Lanka).¹¹² Læst i sin sammenhæng kan man se at det »Europa« der refereres til, ikke er det geografiske. Det er den politiske og militære struktur som har centrum i Europa. Nederlændere fra Java og portugisere fra Goa er europæiske i traktaternes sammenhæng. Ja, det er utvivlsomt dem der først og fremmest sigtes til. Mellem linjerne refereres der endda til europæiske politiske og militære kulturtræk. Det var dem der gav repræsentanterne for de »europæiske potentater« – uanset deres hjemsted, hudfarve og religion – deres særlige styrke. »Europa« var blevet en egenskab ved mennesker. Og »Europa« var blevet det virtuelle hjemsted for strukturer som fysisk befandt sig i Asien.

Den vigtigste af alle de nye betydningsnuancer er den der karakteri-

¹¹¹ Chabod, *Storia* s. 66-68; Duroselle, *L'idée d'Europe* s. 85f.

¹¹² *Danmark-Norges Traktater* bd. 3, s. 331.

seres af den hyppige sammensætning: »europæisk civilisation«. Dens særkende er at »civilisation« og »europæisk« næsten er synonyme. Begrebet »civilisation« fokuserer på de samme sider af livet som begrebet »europæisk«: den materielle kultur, æstetik, sociale former. Men mens »europæisk« kan være nøgternt beskrivende, implicerer »civilisation« altid forestillingen om et hierarki af værdier. Om en modsætning til barbari og primitivitet. Også i denne retning er »Europa« blevet et normativt begreb. Det handler om stort og småt: sæbe og bukser, madlavning og kønsroller. Mest af alt handler det om krig: om disciplin i geledet, hensyn til civile, taktik, strategi, fortifikation og skibsbygning. Alt kan være europæisk i betydningen *rigtigt*.

I den nye begrebsverden får russerne en ny behandling. Deres kristendom bliver ikke længere draget i tvivl. I stedet får de fremmede træk ved russisk kultur betegnelsen »asiatisk«, og man taler om landets statsstyrede modernisering som en »europæisering« (Et nyt ord fra 1700-tallet).¹¹³ Den sprogbrug rammer ikke alene russerne, men også andre dele af det som man i 1700-tallet begynder at kalde Østeuropa. Når verdslige og materielle kulturtræk bliver afgørende for den mentale grænsetrækning, bliver det fremmede »barbarisk«, »asiatisk«, »skytisk«, »tartarisk« i stedet for »ukristent«. Og den vigtigste brudflade bliver ikke længere grænsen til den ortodokse kirke. Den bliver dannet af træk ved den verdslige og materielle kultur som i nogles øjne placerer de gode katolikker i Polen og protestanter i Ungarn på den anden side af hegnet. Allerede i 1500-tallet møder man spirerne, og i 1700-tallet blomstrer en paradoks sprogbrug hvor geograferne gerne delte Europa og Asien ved Don, Volga eller Ural, men hvor de dannede rejsende kunne føle at de krydsede »the great barrier of Asiatic & European manners« allerede når de forlod Tyskland eller Skandinavien. Begrebet »Østeuropa« opstod således ud fra et behov for at definere et »delvist Europa« eller »halvt Europa«, et område under »europæisering«, alias »civilisering«.¹¹⁴

I den intellektuelle elites skrifter mærkes en dobbelthed fra midten af 1500-tallet. På den ene side rejses kravet om fremskridt i civilisation hyppigst internt i Europa. Fra Botero til Voltaire er filosofferne glade for Kina, der kan pudses op til idealt modbillede. De idealiserer med samme hensigt andre fremmede kulturer, som Montesquieu i *Lettres persanes*; ja nogle, som Montaigne, gør kannibalerne til ædle vilde.¹¹⁵

¹¹³ *Ordbog over det danske Sprog*, anf. sted. I engelsk er ordet først noteret i 1800-tallet (*Oxford English Dictionary* <http://www.oed.com>).

¹¹⁴ Curcio, *Europa* s. 233-36, 331-32; Wolff, *Inventing*. Citat s. 6.

¹¹⁵ Chabod, *Storia* s. 63, 78-79, 86-99, 111-14, 120.

På den anden side tvivlede de intellektuelle ikke i grunden på at europæisk civilisation var sand civilisation. Det samme gjaldt uden tvivl for mere jævne personer. I takt med at selvforståelsen som europæer vandt frem, arvede den bevidstheden om sandhed og rigtighed fra selvforståelsen som kristen. Allerede i 1567 afbildede Sebastian Münster Europa som verdensdelenes dronning. De billedlige repræsentationer af verdensdelene, som blev almindelige i nyere tid, lod dog ikke ane meget hovmod i forhold til Asien. Amerika og Afrika var en anden sag.¹¹⁶ I løbet af 1700-tallet steg selvtilliden. Man var på vej mod 1800-tallets imperiale arrogance. Diskret kan det ses i en spansk ordbog fra 1734, hvor en fortærsket definition fik en lille drejning, »Europa, la *primera* de las quatro partes del mundo.¹¹⁷ Triumferende i Diderots og d'Alemberts *Encyclopédie*. »Quoi qu'il en soit, l'*Europe* est toujours la plus petite partie du monde; mais, comme le remarque l'auteur de l'*esprit des lois*, elle est parvenue à un si haut degré de puissance, que l'histoire n'a presque rien à lui comparer là-dessus [...] D'ailleurs il importe peu que l'Europe soit la plus petite des quatre parties du monde par l'étendue de son terrain, puisqu'elle est la plus considérable de toutes par son commerce, par sa navigation, par sa fertilité, par les lumieres & l'industrie de ses peuples, par la connoissance des Arts, des Sciences, des Métiers, & ce qui est le plus important, par le Christianisme, dont la morale bien-faisante ne tend qu'au bonheur de la société.«¹¹⁸

Europæisk identitet

Kort sagt, fra 1500-tallet til kort efter 1700 blev begrebet »Europa« centralt i stedet for perifert. Den snævre geografiske betydning blev suppleret med nye betydninger, så ordet fik stort set samme semantiske felt som det har i dag. Det skete ved en differentieringsproces der adskilte begreberne »kristenhed« og »Europa«. Som et led i denne proces blev de afledte begreber »europæer« og »europæisk« nok så vigtige som selve verdensdelens navn. En europæisk identitet var dannet, selv om den stadig blev overskygget af den kristne, i hvert fald uden for snævre kredse af intellektuelle.¹¹⁹

Denne aktualisering af det obskure begreb »Europa« bekræfter at der var dannet en europæisk identitet før opdagelsernes tid. En identitet som blev synlig for dens bærere, når de blev konfronteret med det fremmede. Det styrker forestillingen om en europæiseringsproces i middel-

¹¹⁶ Curcio, *Europa* s. 241; Wintle, »Maps«.

¹¹⁷ Sobrino anf. arb. spa-fra del ss. 284. Min fremhævnning.

¹¹⁸ »Europe« i *Encyclopédie de Diderot et d'Alembert* (1751-65, elektronisk udgave, Redon).

¹¹⁹ For kilderne til dette afsnit se note 82.

alderen. Den nye europæiske identitet fik dog et indhold, der var stærkt præget af udviklinger i nyere tid: Dannelsen af det europæiske stats-system og europæernes stigende militære, tekniske og kommercielle styrke.

Det centrale begreb blev »europæisk civilisation«. I det videreførtes forestillingen om en moralsk overlegenhed, funderet i den kristne arv. Men den blev suppleret, endda overskygget, af en lang række andre forestillinger: om »velordnede stater«, hvor et ordnet samfundsliv var sat i ramme af en overlegen og regelbunden magt, om disciplineret individuel optræden, om en viril energi der viste sig i kommerciel og militær virkelyst. Når den kollektive identitet formuleredes som individuelt ideal var der en verden til forskel mellem middelalderens »gode kristne« – selv i versionen som lægmand – og 1700-tallets »civiliserede europæer«. ¹²⁰

Civilisationen havde til fælles med kristendommen at den kunne eksporteres. »Europæisk civilisation« spredte sig hurtigt gennem imitation, mission, erobring og kolonisering. På det europæiske kontinent førte det til nye forestillinger om afgrænsning. Den gamle flimren mellem to forståelser af begrebet kristenhed – en snævert latinsk og en altomfattende – erstattedes med en trindannelse fra et egentligt Europa, over Østeuropa og kolonierne, som var under europæisering, til en yderste grænse der stadig flyttede sig. Uden for det europæiske kontinent førte det til inkludering af nye områder i et virtuelt Europa. De fælles organisationer som de civiliserede stater begyndte at oprette i 1800-tallet, havde fra begyndelsen medlemmer uden for det geografiske Europa. Lige som styrkelsen af europæiske netværk i nyere tid havde tendenser til at gå over i opbygning af globale sammenhænge, havde den europæiske identitet tendenser til at gå over i et globalt civilisatorisk fællesskab.

Dette virtuelle Europa ekspanderede, men var ellers ikke nogen diffus størrelse. Det var stort set de samme stater der var med i alle sammenhænge. Europæisering var en proces der berørte alle sider på samme tid, selv om nogle træk betød mere end andre. De træk der havde at gøre med handel, kommunikations- og magtstrukturer. Hvis de var etableret, var det mindre vigtigt med andre sider af det civilisatoriske fællesskab. Som en japansk diplomat opsummerede det i 1898-99: »We show ourselves at least your equals in scientific butchery, and at once we are admitted to your council tables as civilized men.« ¹²¹

¹²⁰ Jvf. Norbert Elias' klassiske *Über den Prozess der Zivilisation* (Frankfurt 1939 eller senere udgaver). 1700-tallets europabegreb: Gollwitzer *Europabild*, Del III.

¹²¹ Geoffrey Best, *Humanity in Warfare. The Modern History of the International Law of Armed Conflicts* (New York & London, 1980), s. 141.

Makrohistorisk sammenligning: metode og resultater

Når man skal stille »europæisering i middelalderen« over for »europæisering i nyere tid« får man et metodisk problem. Ikke bare fordi europæisering hverken kan måles i liter, kilo eller mil; men fordi sammenligning af makrohistoriske størrelser ikke uden videre lader sig konkretisere.

Den litteratur der diskuterer komparationens metodik, fokuserer mest på basale ting som ensartet terminologi.¹²² De fleste der behandler emnet, går som en selvfølge ud fra at man sammenligner kvantitative data med statistiske metoder, eller de ønsker at formalisere den kvalitative sammenligning efter inspiration fra kvantitativ metode.¹²³ Ingen af delene er relevant her.

Den mest kendte diskussion af hvordan man sammenligner makrohistoriske størrelser, opstiller en klassifikation ud fra sammenligningens mål: Skal den føre til en præcisering af særpræget hos hver af de enheder der sammenlignes? En generalisering af enhederne som eksempler på det samme fænomen? En afdækning af et princip der determinerer forskellen? Eller skal den sætte dem i forhold til et overordnet system, som determinerer deres særpræg?¹²⁴ Man kan placere opgaven her i forhold til denne kategorisering. Nemlig som en komparation der går ud fra at der er tale om eksempler på samme fænomen, hvis særpræg søges afdækket med henblik på en analyse af årsagerne til forskellen. Det bringer os dog ikke nærmere et svar på spørgsmålet, hvordan der skal sammenlignes.

Det centrale problem er at opstille nogle rammer for en generalisering af de mange punktvisse sammenligninger i afsnittene ovenfor. Rammer som ikke forudsætter materiale med statistiske datas enkelhed og præcision. Derfor vil jeg i det følgende generalisere ud fra to sæt begreber som er afpasset genstanden, europæiseringsprocessen. De tager udgangspunkt i at europæisering drejer sig om grænsetrækning og fælles identitet. Om dannelse af en enhed med en udstrækning og en afslutning, en proces hvor interne grænser taber i betydning i forhold

¹²² Således Linda Hantrais, »Comparative Research Methods«, i *Social Research Update* 13 (1996), <http://www.soc.surrey.ac.uk/sru/SRU13.html>. En bibliografi kan findes her og (løbende opdateret) på *Comparative and Historical Sociology Homepage* (<http://www.sla.purdue.edu/academic/soc/comphist/sectionlibib.htm>).

¹²³ F.eks. Charles C. Ragin, *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies* (Berkeley, 1987), der opstiller en metode med sammenligning af lige-stillede booleske variable.

¹²⁴ Disse fire typer (*individualizing, universalizing, variation-finding, encompassing*) opstilles i Charles Tilly, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons* (New York, 1984) s. 80-84.

til den fælles, eksterne grænse, hvor enheden har en identitet gennem tid, og hvor der er opstået en identifikation med den enhed der vokser frem. De to sæt begreber er *Sammenhæng og ensartethed* og *Autopoiesis*.

Sammenhæng og ensartethed

Tre principper kan definere en grænse. Det ene er konvention. Den slags grænser som trækkes mellem matrikelnumre eller stater. Verdensdelen Europa har en konventionel grænse, men den er ikke interessant her. De to andre principper er sammenhæng og ensartethed.

Sammenhæng vil sige at der findes netværk, som dannes af en interaktion mellem enheder. Man kan kalde dem celler med en biologisk metafor eller aktører med en metafor fra scenen. Netværk kan være centraliserede, så de enkelte enheder kommunikerer via et centrum. De kan være flade, så de kommunikerer direkte. Eller de kan rumme et hierarki af centre på forskelligt niveau. Netværkets form er interessant, men sekundært i denne sammenhæng. I alle tilfælde definerer netværket en grænse. Nogle er med, andre ikke.

Ensartethed er en egenskab ved de enkelte celler eller aktører. Hvis nogle er ens, eller i det mindste ligner hinanden, kan man afgrænse en mængde af ligeartede enheder. Man kan tale om arter – endnu en biologisk metafor – eller klasser. Også her trækkes en grænse. Grænsen trækkes i hovedet på iagttageren, enten en senere eller en samtidig, og det giver en sådan afgrænsning et vist imaginært præg.¹²⁵ Det der ligger indenfor, danner ikke en aktør eller aktiv struktur, og en ydre iagttager kan definere fællesskaber som er usynlige for de iagttagne.¹²⁶

Geografien er den videnskab som interesserer sig mest for territoriell afgrænsning, og hos geografer er det klassisk at tale om disse to principper for grænsetrækning. I et historisk perspektiv sløres principperne, fordi sammenhæng og ensartethed gerne fører til hinanden. Ensartethed kan være fremkaldt af en nu forsvunden sammenhæng, og ensartethed fremmer dannelse af netværk. Følelsen af ensartethed kan tilmed frembringe en bevidst bestræbelse for at danne netværk, som man kender det i 1800-tallets nationale vækkelser. Selv i situationer hvor den ene eller anden form for afgrænsning dominerer, når man lægger et snit på et bestemt tidspunkt, kan klarheden altså forsvinde, når man ser

¹²⁵ Jvf. Benedict Andersons definition af nationer som *imagined communities* »because members [...] will never know most of their fellow-members, or meet them, yet in the mind of each lives the image of their communion«. (Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* (London, 1991) s. 6.) Det implicite budskab er at sande fællesskaber hviler på netværk.

¹²⁶ Jvf. f.eks. Kate Brown, »Gridded Lives: Why Kazakhstan and Montana Are Nearly the Same Place«, *American Historical Review* 105:1 (2001): 17-48.

udviklingen gennem tiden. Den principielle forskel sløres også af at alle *kommunikationsstrukturer* definitorisk kræver både sammenhæng og ensartethed. De enkelte enheder i en kommunikationsstruktur skal være forbundet af et netværk der gør kontakt mulig, og de skal følge standarder der gør kontakten meningsfuld. Det gælder for mennesker der ikke kan tale eller skrive sammen uden et fælles sprog, og ikke kan opretholde et fælles sprog uden at tale eller skrive sammen. Og det gælder for maskiner. Telefonen kræver for eksempel både et fælles net af ledninger eller radiobølger og ensartede tekniske standarder i apparaterne.

Autopoiesis

Hvad enten grænsen defineres af sammenhæng eller ensartethed er der kun tale om relative grænser i historiske sammenhænge. En udtynding af kontakter i et netværk, en svækkelse af et fælles særpræg, snarere end et absolut enten-eller. Selv forskere der tager teoretisk udgangspunkt i lukkede »verdenssystemer« som objekt for analysen, må konkret afgrænse dem med relative grænser.¹²⁷ Relative grænser er imidlertid ustabile. Man kan deltage tidvist eller delvist i netværk. Man kan tage fremmede vaner til sig. Hvis mennesker er naboer, vil begge dele ske. Den relative grænse er altså under opløsning fra første færd, hele tiden under omdannelse til en blødere gradient. Implicit i forestillinger om stabile grænser ligger der således en forestilling om at der er noget der stabiliserer dem. Det kan være ydre forhold som den fysiske geografi eller politiske magtstrukturer. Eller det kan være egenskaber ved systemet der aktivt modvirker opblødningen, så grænsen reproducerer sig selv.

Den tyske sociolog Niklas Luhmann har gjort begrebet *autopoiesis* berømt. Direkte oversat betyder det »selvskabende« eller »selvfrembringende«. For Luhmann kan den sociale verden forstås som sammensat af systemer som refererer til sig selv og er i stand til at reproducere sig selv. Systemerne kan både være uafhængige, gribe ind i hinanden og være indlejret i hinanden så der opstår et hierarki. Dette gælder ikke alene den sociale verden. Maskiner, organismer og psykiske systemer kan også opfattes inden for den samme systemtankegang.¹²⁸ Luhmanns

¹²⁷ Således Wallerstein, *The Modern World-System*.

¹²⁸ Af Niklas Luhmanns enorme forfatterskab kan fremhæves *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie* (Frankfurt, 1984). Om autopoiesis 60 ff. På dansk som *Sociale systemer. Grundrids til en almen teori*, oversat af John Cederstrøm m.fl. (København, 2000). Begrebet autopoiesis stammer fra H.R. Maturana og F.J. Varela, *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living* (Boston Studies in the Philosophy of Science 42; Dordrecht, 1980).

tanker er blevet mødt med stor interesse, selv om der er åbenbare problemer ved hans model i simpel form. Der er forskel på systemer der hviler på kræfter der afbalancerer hinanden (som et solsystem) på en vekslen mellem kodning og afkodning af information (som en organisme), og så videre. Det er vanskeligt at konkretisere den abstrakte, kybernetisk inspirerede, forestilling om selvreferentielle systemer. Selv den mindre vidtrækkende, gængse forestilling om »samfund« eller »sociale systemer« er blevet kritiseret for at være for mekanistisk, give for stærke forestillinger om en organisk enhed.¹²⁹ Luhmanns »selvreferentielle systemer« og »autopoiesis« synes at slå porten på vid gab for en løsagtig tænkning gennem fysiske og biologiske metaforer.

Når jeg alligevel bruger Luhmanns begreb, er det fordi jeg savner andre ord for en central og almindelig erkendelse: Sociale størrelser afgrænses relativt, som det lige er omtalt, og de kan ikke »eksistere« som en sten gør det: kun undergivet så langsomme ændringer at man kan se bort fra dem inden for gængs, menneskelig tid.¹³⁰ Mennesker fødes og dør, og skifter så ofte adfærd ind imellem, at sociale enheder alene af denne grund nødvendigvis må være under ustandselig gendannelse. Implicit i begreber som »system«, »struktur«, »samfund«, »kultur« ligger en forestilling om deres evne til at genskabe sig, stadig rekonstruere sig, så de ikke forsvinder. Både historikere, politologer, sociologer og folk som flest opererer således spontant med noget som man lige så godt kan kalde autopoietiske systemer. Det kan føles betænkeligt; men de selv samme forskere som advarer mod at lægge for meget i begrebet »samfund«, bruger det selv; og det kan man ikke gøre uden at forestille sig det udstyret med autopoietiske egenskaber. Vi kan ikke undvære tankegangen, men vi må overveje hvordan den konkretiseres.

Begrebet er let at konkretisere når »systemet« er en institution: et foretagende med personale, interne regler, ejendom og så videre, som en kirke, et firma eller en stat. Men Europa har aldrig haft andet end spinkle og dårligt dækkende institutionelle rammer. Historikere og andre samfundsforskere opererer imidlertid også med andre selvreproducerende mekanismer. Man kan kalde dem skabeloneffekten, den sociale investering og identitetsfølelsen.

Skabeloneffekten er den simple virkning af det allerede eksisterende. Hvis intet udefra forstyrrer vil vanerne regere hverdagen, og mennesker

¹²⁹ Således Michael Mann. (Michael Mann, *The Sources of Social Power 1: A History of Power from the Beginning to AD 1760*, (Cambridge, 1986), s. 1-2) og Charles Tilly (Tilly, *Big Structures*, s. 21). For Luhmann er samfund en af tre klasser sociale systemer. De andre er interaktioner og organisationer. (*Soziale Systeme*, s. 16.)

¹³⁰ I en geologisk tidsskala er det naturligvis anderledes.

vil opdrages til at blive som deres forfædre. Måske er der en »støj« som slører mønsteret ved hver reproduktion, men det sker langsomt.¹³¹

Den sociale investering er en beslægtet idé, men skarpere. Fokus ligger på opdragelsens og uddannelsens enorme arbejde, akkumuleret som social kapital i menneskene. Kulturelle ændringer betyder at man skal afskrive en del af denne kapital. Man mister en rigdom man har haft. Det gør menneskene til fjender af innovation, især hvis de har en god plads i den herskende orden. Fremmede ting, og andre nye ting, har kun en chance hvis de kan passes ind i det gamle mønster på en attraktiv måde, hvis trusler udefra gør forandring nødvendig, eller hvis magt udefra sprænger den gamle kulturelle sammenhæng.¹³²

Identitetsfølelsen, at personlig identitet er forbundet med sociale mønstre, er endelig en kraft som kan stimulere til aktiv modstand mod forandring. Typisk er det en følelse som er forbundet med bevidste forestillinger om et »vi« der har et navn og er defineret af bestemte egenskaber. Identitetsfølelser har især været diskuteret i historisk forskning i forbindelse med nationale identiteter, men kan selvfølgelig være rettet mod andet end nationer.

Der er altså ingen grund til at mystificere forestillingen om selvreproduktion. Den kan konkretiseres som mekanismer der er velkendte i forskningen under forskellige navne. De tre mekanismer udelukker ikke hinanden. Tværtimod kan de sameksistere og ofte være svære at skelne fra hinanden. I forhold til forestillingen om autopoiesis kan man bemærke at alle mekanismerne virker i retning af *kontinuitet* i de kulturelle mønstre, og at denne kontinuitet indebærer *reproduktion*; men at kontinuiteten ikke indebærer at reproduktionen er perfekt. Der er tale om gentagelse med en forskel. Forestillingen om en skabeloneffekt inkluderer slør og støj. Intet aftryk er fejlfrit, og når aftryk tages af aftryk, akkumulerer afvigelserne. I den økonomisk prægede sociale investeringsmodel kan nye mønstre udkonkurrere gamle ved at byde på fordele, som opvejer tabet ved at afskrive kulturelle investeringer. Eller ved at mindre privilegerede personer og grupper foretrækker at investere i nye former for social kapital for at udkonkurrere de etablerede og har held med det. Endelig hviler identitetsfølelser på en tolkning af omverdenen. Her kan nye ting accepteres så længe de kan tolkes ind i en ramme defineret af gamle grundlæggende værdier, og gamle vær-

¹³¹ Jvf. Max Webers insisteren på at langt det meste sociale handlen er vanemæssig. (*Wirtschaft und Gesellschaft* 5. udg. (Tübingen, 1976) s. 12-16.)

¹³² En markant analyse der rummer den sociale investerings logik: Pierre Bourdieu, *Distinction* oversat af Richard Nice (London, 1986), særlig del II: »The Economy of Practices«.

dier kan omtolkes så de er uigenkendelige. I hvert fald hvis det sker langsomt nok.

Et selvreproducerende system kan altså karakteriseres ud fra reproduktionsprocessens karakter. Hvilken rolle spiller skabeloneffekten, den konserverende effekt af sociale investeringer, og den bevidste opslutning om en identitet? Og – delvist afhængigt heraf – kan systemet karakteriseres ud fra elementet af reproduktion i kontinuiteten? Forskellen fra generation til generation kan være det minimum der betinges af slør og støj. Men forskellen kan også være langt større uden at kontinuiteten ophæves, enten ved at innovation, investering i nye former, i sig selv er et kontinuert træk, eller ved at en følelse af identitet fastholder kontinuiteten.

Fra sammenhæng til ensartethed?

Det er fristende at beskrive forskellen mellem middelalderen og nyere tid som en overgang fra sammenhæng til ensartethed. Den gamle kirkes opløsning fjernede den eneste vigtige, centraliserede, fælles institution i Europa. De suveræne stater afviste af princip at være dele af en overordnet sammenhæng. De udmøntede standpunktet i utallige separate, statslige institutioner, og afvisningen begyndte at sætte frugt i form af fjendtlige, nationale identiteter.¹³³ Både i religion og politik var reduktionen af sammenhæng på en gang ideologi og realitet. Til gengæld blev nyere tids Europa skridt for skridt mere ensartet. Forskellene i livs- og tankeformer blev snævret ind, stærkest inden for en (relativt voksende) social elite, men også hos andre. Følelsen af fælles identitet ændrede sig, fra en »kristenhed« som var markeret af tilknytning til en institution, til en »europæiskhed« der var markeret af ensartede kulturtræk, og hvor det at være kristen var en af flere kulturelle markører.

»Fra sammenhæng til ensartethed« er dog ikke nogen dækkende beskrivelse af forskellen på de to tidsaldre. For det første fordi Europas sammenhæng altid har hvilet mere på ensartethed end på sammenhæng. Selv i den ældste arkæologiske dokumentation er det tydeligt hvordan spinkle netværk, båret af sjældne genstande og få menneskers vandringer, afsætter ensartede mønstre af lang varighed. Tilsvarende var det vigtigste ved den kirkelige sammenhæng i middelalderen næppe de spinkle netværk mellem skoler, klostre og bispestole, men de mønstre som vandrende mennesker, tekster og genstande bragte med

¹³³ Eksempler på national identitetsdannelse stimuleret af statsgrænserne og staternes konflikter i nyere tid: Peter Sahlins, *Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees* (Berkeley, 1989); Gunner Lind »Gamle patrioter«, i *Søfart, politik, identitet. Tilægnede Ole Feldbæk*, red. af Hans Jeppesen m.fl. (Viborg, 1996): 91-116.

sig til efterligning. Fællesskabet om disse mønstre, mere end netværket i sig selv, gav det middelalderlige Europa sin geografiske afgrænsning.¹³⁴ Også i middelalderen blev livs- og kulturformer mere ensartede; og selv den formelt centraliserede latinske kirke kan beskrives som et system af ensartede celler, bispedømmerne, med høj grad af uafhængighed.

For det andet blev ensartetheden i nyere tid også formidlet af sammenhænge, af netværk. Disse netværk var som regel kun svagt hierarkiske, og havde i hvert fald intet formelt centrum. For en del var de rene kommunikationsstrukturer som ikke direkte formidlede magt eller rigdom. De fremtrådte generelt mere beskedent end (visse af) middelalderens netværk, fordi deres status var uformel – som de kommercielle netværk eller pressens netværk – eller instrumentel – som diplomatiets og postens netværk. Men trods den beskedne status og svage hierarkisering var nyere tids netværk robuste og indflydelsesrige, og overførte med stor og stigende effektivitet de impulser, der stimulerede til yderligere ensartethed. Ofte, ironisk nok, drevet frem af den skærpede rivalisering og konkurrence mellem Europas stater, universiteter, handlende og vareproducenter, som var typisk for nyere tid.

»Fra sammenhæng til ensartethed« er altså dækkende på ét punkt: De vigtigste netværk bliver mindre synlige i nyere tid. Officielle institutioner der dækker Europa, savnes totalt mellem reformationen og 1800-tallet, og da de dukker frem igen, er det som samvirke mellem suveræne stater, hvor delene har højere status end helheden. Men ellers holder beskrivelsen ikke. Der er ikke grundlag for at påstå at nyere tids netværk sammenlagt var svagere end middelalderens. Det europæiske fællesskab voksede i begge tidsaldre såvel gennem stærkere netværksdannelse som gennem øget ensartethed, og ikke mindst i kraft af den gensidige stimulering mellem de to. Det der kan se ud som en forskydning fra sammenhæng til ensartethed, kan bedst forklares som en forskydning mellem forskellige former for netværk. Institutionelle netværk med en normativ ambition – samme messe, samme munkekutte, fra Sicilien til Nordkap – forsvinder, mens netværk der uformelt formidler de samme genstande og impulser til imitation, mangfoldiggør sig og trives.

Ekspansion og grænser

Robert Bartlett slutter *The Making of Europe* med et billede af tilstanden ved Europas grænser ved højmiddelalderens slutning. Her, skriver han, har spredningen af kulturelle former fra det latinske Vesteuropas kernaland i det gamle frankerrige ført til homogenisering og polarisering.

¹³⁴ Bartlett, *Making of Europe* s. 313.

Nogle områder – som Norden – har på egen hånd imiteret kernelandet og er blevet kristne kongeriger. De yderste grænser for det latinske Europa er dog oftest blevet trukket af erobring og kolonisering. Inden for grænserne er der i perioden 950-1350 sket en voldsom homogenisering af kulturelle former. Ved grænserne bidrager vold og undertrykkelse til polarisering mellem inden for og uden for.¹³⁵

Meget taler for rigtigheden af denne skildring. Men hvad skete der med Europas grænser derefter? Den grænse Bartlett diskuterer, mod øst og syd, burde man forvente blev blødt op når ekspansionen standse. Så meget desto mere som de mindre formelle netværk, der var alene om at formidle det europæiske fællesskab i nyere tid, ikke var gode til at definere en skarp afgrænsning. Mod øst synes det at være tilfældet. Det vises blandt andet af at man danner begrebet Østeuropa – ordet for en gradient (og en zone under europæisering) fra Berlin til Sibirien. Mod syd og sydøst, mod den islamiske verden, er det mere tvivlsomt. Den tyrkiske, og i 1800-tallet også den ægyptiske, stat bliver deltagere i en del af de europæiske netværk, og det europæiske kommercielle netværk dominerer hele Middelhavsbækkenet. Men de islamiske stater deltager på særlige vilkår, og spredningen af kulturelle mønstre danner ikke nogen blød gradient hen over religionsgrænsen.

I andre verdenshjørner fortsætter den europæiske ekspansion i nyere tid. Grænser mellem kolonister og indfødte opstår i alle verdensdele. De er naturligvis skarpest i begyndelsen. Nogle af dem bliver ved med at være skarpe, som den nordamerikanske. Andre bliver hurtigt diffuse, næsten kaotiske, som den sydamerikanske. Det europæiske politiske system bliver globalt i nyere tid, i den forstand at netværket omspænder kloden. Væsentlige dele falder dog mellem nettets masker, først og fremmest i Østasien. Den kristne kirke spreder mønstre der er præget af den politiske og militære ekspansion, uden at sammenhængen dog er simpel. Europæerne etablerer kontakter mellem de kommercielle netværk i Europa, Syd- og Østasien uden for alvor at integrere dem. Materielle kulturtræk udveksles globalt i kølvandet på den stigende handel, men uden markant europæisk hegemoni. De store succeser er den amerikanske tobak og majs, den afrikanske kaffe og den kinesiske te. De eneste vigtige, specifikt europæiske bidrag til den spirende globale enhedskultur er militær og maritim teknologi.

Mens højmiddelalderens (vest)europæiske ekspansion frembragte en skarp grænse i en periode, så var det altså undtagelsen, hvis den europæiske ekspansion i nyere tid havde samme virkning, i hvert fald over

¹³⁵ Bartlett, *Making of Europe* s. 313-14.

ret lang tid. For det første fordi der opstod gigantiske grænsezoner. Hele Syd- og Mellemamerika, Indien, Indonesien og Filippinerne, dele af Afrika. I dem spredtes forskellige europæiske kulturtræk, men markant ude af takt, og den omdannelsesproces der fandt sted, var mere blanding end europæisering. En proces markeret af kreolisering og pidginsprog, af synkretistiske religioner og blandede befolkninger. For det andet fordi ekspansionsprocessen også indebar europæisk tilegnelse af fremmede træk, og europæisk formidling mellem andre. Den begyndte at blive en globaliseringsproces som gjorde hele spørgsmålet om afgrænsning meningsløst.

Autopoietiske mekanismer

Begrebet europæisering forudsætter et Europa i social og kulturel, ikke kun rent geografisk, forstand. Og det forudsætter igen at dette Europa fungerer som et autopoietisk system funderet i skabeloneffekten, den sociale investering og kollektiv identitet.

Skabeloneffekten kan aldrig forklare en dynamisk europæiseringsproces. Både intern uddybning af ensartethed og sammenhæng og ydre ekspansion må hvile på andre mekanismer. Ellers er det jo klart nok at den europæiske kultur, som alle andre, har sine sejlivede skabeloner, fastholdt af vane. For eksempel den alfabetiske skrift. Grundtræk i klædedragten og arkitekturen. Romerretten. Selve kristendommen kan langt hen regnes under skabelonerne, en form der som en selvfølge nedarves gennem generationerne, hele tiden under ændring, men uden oplevede brud. De fleste af disse europæiske skabeloner stammer fra antikken, og de fortsætter tværs igennem middelalder og nyere tid. I nyere tid holder nogle af dem op med at være gode til at definere grænsen for den europæiske kulturkreds, fordi de spredes til andre kontinenter og kommer til at indgå i blandingsformer. Men inden for den europæiske kultur bliver de ved med at være elementer af kontinuitet og bidrage til selvreproduktion.

Tager man det europæiske kontinent som ramme, kan en vigtig forskel mellem middelalder og nyere tid – eller rettere mellem tidlig og højmiddelalder og tiden derefter – beskrives som en overgang fra en dynamisk europæiseringsfase, hvor arvtagerne til Rom og Byzans absorberer det hedenske Nordeuropa og hvor den interne ensartethed og sammenhæng uddybes inden for de to kirkers område, til en fase, hvor det europæiske kan nedarves som skabelon. Det er denne overgang der har motiveret til at placere Europas skabelse, europæiseringen af Norden og andre randområder, i tidlig og højmiddelalder.

En svaghed i denne forståelse er den vilkårlige brug af det euro-

pæiske kontinent som ramme. Hvis man ikke holder sig til den, fortsætter ekspansionsprocessen jo i senmiddelalderen og nyere tid. En anden svaghed er det stærke fokus på skabeloneffekten. Den er under alle omstændigheder for svag til at forklare ret meget af den europæiske sammenhæng. Man kan for eksempel se på alfabetet. Allerede i middelalderen har det latinske alfabet bevæget sig langt væk fra romernes udgave. Der dannes nye bogstaver og skriftens ydre former ændres. Nogle af nyhederne – som differentieringen mellem i og j – bliver populære overalt, men mange har kun regional udspredning, som nu kan ses i nationale alfabeter. Der bliver også flere alfabeter i Europa efter antikken. Runerne og det kyrilliske alfabet bliver vidt udbredte. Runerne dør ud igen, men kyrillisk overlever og splittes op i varianter.¹³⁶

Der er kort sagt grund til at interessere sig mest for de dynamiske aspekter af den europæiske kultur som autopoietisk system. I første række for den europæiske fælleskultur som et interessant objekt for social investering. Et mønster der sætter menneskene indenfor i stand til at konkurrere med held med dem udenfor, både i produktion, handel og krig. Og dermed også et mønster der tiltrækker til frivillig »omvendelse«, fordi det tilbyder fremgang i rigdom, magt og prestige. Fokuserer man her, er det let at fremmane et billede af kontinuitet. Et succesrigt kulturmønster, som på samme tid uddyber sin indre sammenhæng og ekspanderer udaf, i én lang proces gennem middelalderen og nyere tid. Og videre frem. Selv om processen har sine konjunkturer, er tendensen markant. Kloden er blevet dækket, først af europæiske kolonier, senere af stater efter det europæiske mønster. Verdens markeder er blevet integreret i det der engang var Europas. Kulturelle koder af europæisk afstamning har spredt sig inden for alle områder. Trækker man linjerne langt nok, må processen nødvendigvis skifte karakter fra europæisering til »vestliggørelse« eller til globalisering. Men rødderne er synlige. Fire af de fem sprog i FN var omkring 1500 lokale europæiske sprog – og det femte, mandarin, tager ingen alvorligt som internationalt kommunikationsmiddel.

Der kan altså tegnes et overbevisende billede af det autopoietiske system »den europæiske kulturkreds«, som gennem århundreder har fastholdt sin evne til materielt og militært at konkurrere med alternativerne, og dermed sin status som et attraktivt mål for sociale investeringer. Den status har kun kunnet fastholdes fordi konkrete kulturtræk har ændret sig. Hvert århundrede har haft sine moder, sine skibe, sine krigs-

¹³⁶ E. Kroman, *Skriftens historie i Danmark* (5. oplag, Viborg, 1994); *Type Specimen Facsimiles*, udg. af John Dreyfus (London, 1963-1972).

mænd, sine nye ideer. Men kontinuiteten har været markant, og enkelte meget gamle træk – som alfabetet og den vestlige kristendom – har spredt sig udefter hele tiden, og spreder sig i dag.

Set i perspektivet »social investering« er det således ikke let at se nogen større forskel på europæiseringsprocesserne i middelalder og nyere tid. Nogle af de fornyelser som karakteriserer begyndelsen af nyere tid, bidrog meget til at holde det europæiske system konkurrencedygtigt. Man kan nævne det artilleribærende krigsskib eller bogtrykkerkunsten. Men mange andre fornyelser har været vigtige på samme måde, både før og senere. Det er ikke nok til at markere et skarpt skel. Og der er næppe mange som i dag vil fastholde ældre historieskrivnings forestilling om at fornyelsestempoet var højere i nyere tid end i middelalderen. Det kan vel ikke helt udelukkes. Vi savner redskaber til at måle det. Men det har været marginalt sammenlignet med den acceleration der fandt sted i industrialismens tidsalder.

På ét punkt blev den europæiske kulturkreds som objekt for social investering dog anderledes i nyere tid. Højkulturen fragmenterede. Religiøs, sproglig og politisk – det sidste i den forstand at den eksisterende fragmentering blev dybere og gjorde sig mærkbar på flere felter. Fragmenteringen førte til skærpet konkurrence. Konkurrence om at være førende internt i Europa og om at ekspandere udefter. Det var en radikal ændring i systemets funktionsmåde. Ekspansionen udefter gik for eksempel i høj grad over til at være drevet af forholdet til europæiske konkurrenter. Missionen i Asien blev taget op af de samme jesuitter der var modreformationens spydspids. Kontrasten var stor til middelalderens ekspansion der blev båret af entreprenante enkeltpersoner og mindre grupper eller af et samvirke, som alle kristne var indbudt til.

Konkurrencen dæmpede følgerne af den religiøse, sproglige og politiske fragmentering ved at føre til imitation og oversættelse af alle slags. Fragmenteringen blev dermed mest en fragmentering af identitetsfølelser. Det var ekstremt på det religiøse område og markant på det politiske. Selv om Europas dramatiske splittelse i politiske nationer kulminerede senere, var nyere tids stærke og velafgrænsede stater bedre egnet til at danne grundlag for markante kollektive identiteter end deres forgængere. Ud over denne, så at sige vertikale, fragmentering af Europa i selvbevidste enheder, var nyere tid præget af en horisontal opsplitning af den gamle kristne identitet i en mere snævert religiøs kristendom og en forestilling om at tilhøre en europæisk civilisation. Det banede vejen for yderligere fragmentering, for civilisationen lod sig i højere grad end kristendommen hybridisere og graduere. Nyere tid

kom til at vrimle med ord for det delvist europæiske, for zoner og individer med halvt europæisk baggrund, eller under europæisering.

Således kom nyere tid til at indeholde et forvarsel om den opløsning af det europæiskes grænser, der har karakteriseret de sidste to århundreder. Hybridisering og graduering viste at det allerede dengang kunne være svært at markere grænserne. Et varsel om noget vigtigere var den globale udspreddning af europæiske kommercielle og militære netværk og absorptionen af kulturtræk fra hele jorden, som næsten med det samme blev eksporteret videre med europæisk maske. I nyere tid formulerede man forestillingen om den europæiske civilisation og præciserede med stigende selvbevidsthed de træk, man syntes afgrænsede den fra resten af verden. Men man tog også skridt der pegede hen mod denne civilisations forvandling til global modernitet uden grænser.

Europæiseringsprocesser i middelalder og nyere tid

Engang afmalede historikerne den dynamiske nyere tid med den stagnerende middelalder som mørk baggrund. For dem havde denne dynamik skabt en europæisk civilisation, som var i stand til at sprede sig til andre kontinenter. Stigende kendskab til middelalderens historie har fejlet den kliché til side. Der skete alt for meget i middelalderen til at den kan kaldes stagnerende. Europæiseringen ses nu af mange som en af middelalderens store ændringsprocesser. Et forløb med højdepunkt mellem 900 og 1350, hvor store områder blev draget ind i den latinske kristendom, som samtidig blev mere sammenhængende og ensartet, både på verdslige og gejstlige felter. Sat på spidsen aner man den gamle kliché med sort og hvidt vendt om: En dynamisk tidlig- og højmiddelalder, efterfulgt af en mere rutinemæssig fastholdelse af den etablerede sammenhæng, og i nyere tid en direkte af-europæisering i form af stigende religiøs og skarpere politisk splittelse.

Min konklusion er en anden. Det fører på vildspor at søge efter et *Ursprung*, en europæisering som en kortvarig fase, der etablerer en stort set uforandret identitet. Skabelonmæssig reproduktion spiller en rolle, men den er sekundær, og det er ikke meningsfuldt at betragte hele det europæiske kulturkompleks som en vanemæssigt videreført skabelon. I stedet må den primært betragtes som et objekt for social investering. Noget som udenforstående søger ind i, eller får påtvunget, fordi det er en konkurrencedygtig leverandør af rigdom, magt og prestige; og som de allerede indviede holder fast i og uddyber af samme grund. I dette perspektiv fremstår europæiseringen fundamentalt som én sammen-

hængende proces fra middelalderen til i dag. Både med hensyn til sammenhæng og ensartethed rykkede Europas dele tættere sammen såvel i middelalderen som i nyere tid.

Trods den fundamentale kontinuitet skiftede Europa og europæiseringsprocessen hele tiden karakter. Hvis konkrete træk ikke ændrede sig, ville den europæiske kultur ikke i længden have succes som selvproducerende system. Der er ikke nogen skarpe brud mellem middelalder og nyere tid. Men der er interessante forskelle på de to perioder. De vigtigste handler om identitet og grænsetrækning.

I nyere tid sker der en begrebsmæssig adskillelse af forestillingen om kristenheden og forestillingen om en europæisk kulturel identitet, som snart får overtoner af ideal, af at være »civilisationen«. Det viser at identitetsfølelser på dette meget overordnede plan spiller en stigende rolle, men også at de bliver mere komplekse. Skarpere religiøs, sproglig og politisk fragmentering er også et træk ved nyere tid. Man bevæger sig mod den tilstand, hvor man primært opfatter sig som europæisk i kraft af sit tilhør til en af Europas nationale byggesten. Den identitet der henvises til med ordene »europæisk« og »Europa« – hyppige ord fra 1600-tallet – er kompleks, selv i sine kerneområder.

Dermed er den velegnet til hybridisering og graduering; og disse to træk er af stigende betydning i nyere tid. Europas grænse fremtrådte i nyere tid som et produkt af middelalderen, hvor »det europæiske« var en kraft der kunne inkorporere folkeslag som de nordiske og baltiske gennem imitation eller undertrykkelse, og hvor resultatet af indre og ydre ekspansion blev en skarpere grænse end før. I nyere tid blev »det europæiske« en global kraft; og selv om det i første omgang gjorde den gamle grænse mere synlig, gik den langsigtede tendens mod en svækkelse af det europæiske særpræg. Der blev dannet gigantiske grænsezoner, præget af hybridisering og graduering, i Østeuropa, Amerika og Asien; og jo mere disse zoner blev europæiseret, jo mere mistede det gamle Europa sit særpræg.

Den langsigtede tendens er som bekendt meget synlig i dag. Den har også fået sine egne ord. »Europæisering« er blevet til »vestliggørelse«, og senest til »globalisering«. Det begreb kan dog ikke dokumenteres længere tilbage end til 1959, og indtil de seneste år kun i erhvervsøkonomiske sammenhænge.¹³⁷ I nyere tid var det den triumferende, europæiske selvbevidsthed der rejste sit hoved, stimuleret af den øgede kontakt med fremmede kulturer. Det lå ikke fjernt for datidens europæiske elite at se sine idealer som universelt gyldige, som normer for hele ver-

¹³⁷ »Global«, Oxford English Dictionary, (<http://www.oed.com>, 2001).

den. Hvad skulle man ellers vente af en ekspanderende, rig og krigerisk kultur? Eftertiden har set dele af dette universelle potentiale blive realitet. Ikke på grund af den etiske og æstetiske overlegenhed, som nyere tids europæere fandt var en selvfølge, men på grund af den europæiske kulturs materielle styrke.

SUMMARY

Europeanizations. A Comparison between the Middle Ages and the Early Modern Period

Europeanization has for a quite long time been an important term in medieval studies. This article compares the process of Europeanization during the Middle Ages and the Early Modern Period. It is concluded that the term may well be used to describe both periods. Some trends which might be interpreted as »de-Europeanization« after 1500, are more properly understood as a change in mode rather than a reduction of coherence and contact. A good example is the changing use of foreign languages. Latin as *the* common language is replaced by a hierarchy of vernacular languages; but a massive increase in foreign language learning and translation leads to a corresponding increase in the amount of text crossing language boundaries.

Changes in mode are many. A survey of a number of fields leads to the conclusion that integration and homogeneity is to an increasing extent driven by profit, or by competition between units which are ostensibly agents of separation. Competing national churches, national states, national universities, are forced to imitate in order to compete. Networks which officially strive for unity are replaced by networks which do so *de facto*, even if their official goal is autonomy.

A well-known difference between the two periods is the new popularity of the term »Europe«. It is argued that this can not meaningfully be interpreted as a superficial change from »Christianity« as the word for the European unit. The split between these two semantic fields charges both terms with new meanings. In the case of »Europe«, a whole new field of meaning, best characterized by the phrase »European civilization«.

A number of mechanisms can lead to integration and delimitation of a unit, such as Europe. Much research implicitly sees the »template« as the basic model: What is serves as a template for what comes. The process of Europeanization can not, however, be well understood in this way. A more realistic interpretation sees European systems and solutions as an object for social investment: they are adapted by individuals, and adapted to changing conditions, because they offer wealth, power and status. Their successful competition with other patterns has gradually diminished their narrowly European character. The process of Europeanization has become a process of globalization.